

Tegelenaren in oorlogstijd

Tegelenaren in oorlogstijd

door

Karl Baum
Fried Didden
Leo Huys
Sjeng Huys
Willem Kurstjens
Toine Leenen
Wim Poell
Wiel Probst
Anna Werps

Foto voorzijde: Bèr Huys (links) met dienstkameraad
in het voorjaar van 1940 (coll. familie Huys).

Foto achterzijde: Wien en Leo Probst met
onbekende Amerikaanse soldaat (coll. familie
Goossens-Probst).

shinz

Tegelenaren in oorlogstijd werd in opdracht van uitgeverij Shinz vormgegeven door Baer Cornet te Venlo.

De tekst werd gezet uit de Fresco Sans.

De foto 's op de omslag en in het boek komen uit verschillende collecties.

Fotobewerking: Jacques Peeters.

ISBN 978-94-91032-08-0

NUR 686

Eerste druk voorjaar 2012

Niets uit deze uitgave mag zonder toestemming van de auteur en/of uitgever op enigerlei wijze worden overgenomen.

Uitgeverij Shinz
www.shinz.nl

Inhoud

Inleiding **9**

Leo Huys Van de gouden jaren tot de kwade tijd **11**

Wiel Probst 10 mei 1940: De Duitsers vallen Nederland binnen **19**

Willem Kurstjens Mooie, hinderlijke baarden **25**

Sjeng Huys Brieven aan Har **37**

Wim Poell Ome Piet **53**

Anna Werps Twee maanden schuilkelderleven vóór Nederlands bevrijding **65**

Fried Didden Omzwervingen in de laatste oorlogsmaanden **83**

Karl Baum Brief aan mijn familie **97**

Toine Leenen Strooptochten in Niemandland **117**

Wiel Probst 1 maart 1945: Tegelen bevrijd! **127**

Verantwoording **135**

Noten **138**

Inleiding

In dit boek heb ik herinneringen aan en beschouwingen over de Tweede Wereldoorlog in Tegelen bijeengebracht van Tegelse en niet-Tegelse scribenten. Om met de laatste te beginnen: Karl Baum was een joodse slager uit Geleen, die bij de familie Opfergelt op de Stationsstraat zat ondergedoken, en Toine Leenen een Venlose evacu e, die bij zijn oom Bèr in diens huis aan Quatre-Bras te Steyl zijn toevlucht had gezocht.

De overigen zijn van oorsprong uit Tegelen afkomstig, zij het dat ze daar niet altijd blijven wonen.

Leo Huys blikte op de oorlog terug in Canberra (Australië), Wim Poell in Mheer en Wiel Probst in Zevenaar.

Een ander onderscheid is naar tekstsoort. In dit boek staan getuigenissen van personen die de oorlog aan den lijve hebben ervaren, zoals Karl Baum, Fried Didden, Leo en Sjeng Huys, Toine Leenen, Wiel Probst en Anna Werps, tijdens of na de oorlog op schrift gesteld, maar ook historische artikelen op basis van archiefonderzoek en interviews, zoals het artikel van ondergetekende over de Passiespelen van 1940 en dat van Wim Poell over de lotgevallen van zijn oom Piet Sijbers.

Ten slotte zijn er nog verschillen naar onderwerp en tijdsduur: is sommige teksten staat maar  en aspect centraal, zoals het werken in Duitsland of het onderduiken, in andere komen meer aspecten aan de orde. Sommige teksten hebben betrekking op een korte periode, bijvoorbeeld die over de meidagen 1940, andere op een langere, zoals die over de granatentijd aan het einde van de oorlog.

Allemaal stukjes van de grote puzzel die de Tweede Wereldoorlog heet.

Langzaam maar zeker vallen ze op hun plaats. Hier en daar ben ik de buitenstaanders ter wille geweest. Zo heb ik het dialectverhaal van Leo Huys waarmee deze bundel opent, naar het Nederlands vertaald, waardoor het ook voor niet-Tegelenaren begrijpelijk wordt.

Verder ben ik afgeweken van de toen geldende spelling, die de leesbaarheid soms bemoeilijkt. De geschiedenis is van ons allemaal, niet van een groepje specialisten.

Wie het origineel wil kennen verwijs ik naar het einde van het boek, waarin ik alle bronnen heb vermeld.

Met dank aan: Steven Baum, Jan Breuer, Will Huys, Baer Huys, Fried Didden, Hélène Hermans, Toine Leenen, Kurt Moses, Joop Opfergelt, Jacques Peeters, Wim Poell, Wiel Probst, familie Ververgaart-Huys, Erik Werps, Peter Werps, directie en medewerkers van het gemeentearchief Venlo en de redactie van *De Buun*.

Tegelen, voorjaar 2012

Willem Kurstjens, samensteller

Leo Huys rond 2004.

en door de Duitsers te werk gesteld in Watenstedt, waar ze elkaar treffen. In tegenstelling tot Sjeng heeft Leo hier na de oorlog nooit iets over geschreven. Ook heeft hij geen schadevergoeding van de Duitsers willen ontvangen.

Terug in Tegelen gaat hij werken voor de *Tegelse Courant*, waarvan hij redacteur wordt. Ook werkt hij mee aan een kroniek van de Tegelse arbeidersbeweging, die in 1954 verschijnt. In 1960 verbrandt hij alle schepen achter zich en emigreert naar Australië, waar hij zijn geliefde Wil, die hij in Tegelen heeft leren kennen, weer ontmoet. Om beter te aarden in hun nieuwe vaderland besluiten ze geen Nederlands en ook geen Tegels plat meer met elkaar te spreken. Leo wordt decaan aan de universiteit van Canberra, terwijl Wil zich toelegt op de makelaardij. Ze krijgen een zoon Stuart en het gaat hen voor de wind.

Na zijn pensioen begint het bij Leo te kriebelen en hij neemt zijn pen weer op. Hij schrijft een dialectroman over Tegelen in de crisistijd, *Daer zoomer in 't Kruuts*, die in 2005 wordt gepubliceerd, maar ook gedichten en verhalen. Van de gedichten worden er enkele gepubliceerd in de bloemlezing Tegels kwartet, van de verhalen

Leo Marie Huys wordt op 25 november 1925 in Tegelen geboren als zoon van het echtpaar Huys-Driessen dat drukkerij *De Mercur* bestiert en de *Tegelse Courant* uitgeeft, die dan nog *Tegelsche Courant* heet. Net als zijn broer Sjeng wordt hij in de oorlog opgepakt

één in de verzamelbundel *Lachbiëste*. Een bundeling van zijn gedichten en verhalen is in voorbereiding.

Leo overlijdt op 6 september 2009 in Canberra. Het verhaal *Van de golden jaore toét de kwaojen tied*, dat hieronder in vertaling verschijnt, is geschreven voor een familiereünie lang na de oorlog. In dit verhaal schetst hij een schrijnend beeld van een hecht gezin dat door de oorlog op de proef wordt gesteld.

Voor de publicatie van dit verhaal is speciaal toestemming gevraagd en verkregen van zijn vrouw Wil.

Wat wisten wij in Tegelen van de buitenwereld af? De grote oorlog van 1914 tot 1918 was langs ons heen gegaan. Weliswaar niet helemaal, want we hoorden over die arme Belgische kinderen, die in ons land onderdak kregen omdat in België alles in puin was geschoten. En als je Guusje Ververs mocht geloven – en er waren mensen in Tegelen die dat deden – dan kon je soms de Dikke Bertha tot in Tegelen horen. Als het alleen maar Guusje was geweest die dat beweerde, had men dat nog kunnen betwisten, want Guusje was eigenlijk geen echte Tegeleenaar. Die kwam uit de buurt van Maastricht en dan wist je het wel. Maar Hènke Leenen die zo Tegels was als Tegelse klei, beweerde dat ook, en van Hènke kon je op aan. Die hield je niet voor de gek. 'Als je in Quatre Bras staat en de wind waait precies uit het Zuid-Oosten, zo over 't Kaaloër en 't Nabbenveld, dan kun je die kanon soms goed horen,' zei Hènke vol overtuiging. En dat kon je wel geloven, want Hènke was zelf in dienst geweest, die wist het een en ander van kanonnen af.

Na die oorlog hadden we in Tegelen zelf de

handjes vol, laat staan dat we ons om de buitenwereld konden bekommeren. Dat de Duitsers ze flink op hun donder hadden gekregen, stemde ons eerder blij dan verdrietig. 'Dat zal ze wel leren,' zeiden de mensen, 'dan hadden ze toen maar in de *Heimat* moeten blijven.'

Dat hun Keizer nu in Doorn woonde, nou ja, dat was gewoon een kwestie van goeigheid. Soms moet men zijn hart laten spreken. Je kon die arme pooier niet zomaar de deur wijzen! En als onze Koningin de Keizer in de kost wilde nemen, dan waren dat Haar zaken en klaar is Kees.

De consternatie in Tegelen was groter toen de dakpannenfabriek van Thissen tot aan de grond toe afbrandde. Dat was een ramp waar je weken op kon teren. Maar dat was nog niets in vergelijking met de watersnood van 1926. Daarop teerden we jaren, totdat de crisistijd kwam.

Toen hadden we 't pas slecht. De meeste mensen kregen amper wat te eten. Maar ook die ellende kwamen we te boven en toen opeens waren daar de Gouden Jaren Dertig.

Tegelen bloeide als een wei in de lente. Overall zag je nieuw leven. Het was alsof Die van Hierboven ons opeens weer aardig vond. IJzergieterijen, sigarenfabrieken, houtzagerijen, pannenfabrieken schoten als paddestoelen uit de grond. In de Doolhof werden de eerste Passiespelen opgevoerd en we hadden zelfs onze eigen radio-omroep. Jean Ehren las ons het nieuws in ABN voor. Meestal goed nieuws natuurlijk, maar ook wel eens nieuws dat je niet in de koude kleren ging zitten.

In de kleiput van *De Nort*, vertelde Jean Ehren ons met een diepe stem, was iemand bij het zwemmen verdronken. Er was weer eens heibel geweest tussen deugnieten uit Tegelen en Steyl. 'Op de Kniënsberg is ein koel, dao houwe weej

Bèr (rechts) met onbekende dienstkameraad.

Sjteylerse op eur moel,' zongen die uit Tegelen en dan was het vechten geblazen. 'Twee werden er in het ziekenhuis opgenomen,' vertelde Jean Ehren ons.

Dezelfde morgen, toen bij ons de juttenerenboom omwoei, kwam Van Rens in Egypte met zijn fiets onder de trein. *Betje van d'n Illik* mobiliseerde alle kinderen van rond de Zwarte Hond en trok met de hele kluit op bedevaart naar pater Arnoldus Janssen, omdat *De Witte van Wanssum* de pastoor van Geijsteren had vermoord.

Dat waren gebeurtenissen die ons tot in het diepst van onze ziel raakten. Het herinnerde de mensen eraan dat er in het Tegelse paradijs van de Jaren Dertig behalve welvaart ook nog leed bestond.

Maar over het algemeen ging het ons voor de wind. Er was werk genoeg. De middenstand

floreerde. Dankzij die van de Blauwe Knoop was er geen Blauwe Maandag meer. Geen zuiplappen. Geen spiritusdrinkers meer. Dat hoorde allemaal bij de slechte oude tijd. Dit was de goede tijd. Het was een tijd van strooien hoeden en gouden kettingen op het vest. Concerten van de Koninklijke Harmonie, Harmonie Voorwaarts en de Zangvereniging trokken volle zalen. 's Zondags na de Hoogmis kon je in de cafés bijna geen lege stoel meer vinden. Overal rook het naar rundvleessoep. 's Middags gingen de vrouwen naar de Mariacongregatie en de mannen naar het voetballen, En toen Tegelen 1 op de koop toe kampioen werd, was ons geluk compleet. We hadden geen hemel nodig. Dit was het Beloofde Land van melk en honing. Soms hoorden wij wel gerommel van slecht nieuws, maar dat was ver weg over de grens. Daardoor werd onze honing niet ranzig en schiftte onze melk niet. Dat was als een onweer en een onweer bleef gewoonlijk voor de berg hangen. Als de wolken zich in het oosten samen-trokken, zeiden de mensen: 'Dat weer krijgen we niet. Dat kan de berg niet over.' En gek genoeg hadden ze doorgaans gelijk. Dus maakten wij ons geen zorgen. Wat in Duitsland gebeurde, ging ons niet aan. Die trammelant moesten ze maar zelf zien op te lossen. Wij in Tegelen rustten op onze welverdiende lauweren en God hield ons de hand boven het hoofd. Dus ging alles zijn gewone gangetje. Oom Hens en tante Anna kwamen op zondagavond kruisjassen en wij kinderen deden dan zwartepieten. Onze ouders speelden voor geld, maar wij speelden met biljetten van *Zehn Millionen Mark*, die Pap nog van de Duitse crisis had overgehouden. Mam had die in een doos bewaard. 'Die konden later nog wel eens wat waard worden,' dacht ze.

Zelfs toen de grens met Kaldenkerken met prikkeldraad werd afgezet, ging er nog geen lampje branden. 'Dat is om het smokkelen tegen te gaan,' zeiden de mensen. En toen aan de overzijde van de Maas kazematten werden gebouwd, waren wij er helemaal van overtuigd dat ons niets kon gebeuren. 'Laat ze maar komen als ze durven,' dreigden de mensen met opgestoken vuisten. 'Als die Duitsers een pak slaag willen hebben, dan kunnen ze er een krijgen.' Maar onze moeder had het er niet op begrepen. Twee van haar jongens waren in militaire dienst. Onze Har was piloot bij de luchtmacht en onze Bèr was voor zijn nummer opgeroepen en lag in Blerick in de kazerne. 'Wat denk je?' vroeg ze aan Pap. 'Ik kan er niets aan doen, maar ik heb een bang gevoel.' 'Meisje,' zei vader troostend, maar het klonk niet geruststellend. 'We zijn in Gods handen. Wat er ook gebeurt, we zijn in Gods handen.' Mam begreep toen dat Pap zich ook zorgen maakte. Alsof het zo was voorbestemd: toen de maand mei begon, klaarde de lucht op en de wind draaide naar het zuiden. Of eigenlijk was dat geen wind, het was eerder of de lente je over je gezicht aaide. Met de lucht klaarden ook de gezichten van de mensen op. Ze trokken hun onderhemd en tricot uit en de brutaalsten liepen met opgestroopte hemdsmouwen. Als ze elkaar begroetten, klonk hun 'goedendag' veel helderder en opgewekter dan gewoonlijk, want de dagen waren goed en het beloofde een mooie meimaand te worden. Op die donderdagavond zetten de mensen hun stoelen buiten tegen de voorgevel en kletsten het laatste licht uit de hemel. Men luisterde

Duitse militairen op 10 mei 1940 in de Muntstraat bij hoek Muntstraat/Venloseweg (coll. Henk Croonen).

naar het lachen verderop in de straat en in de verte kon men Denessen, die bij het symfonie-orkest was, op zijn trompet horen repeteren. Toen het helemaal duister was, riepen de mensen elkaar 'Welterusten' toe. Men kon elkaar niet meer zien, maar men wist wie er nog meer buiten zat. Dan klonk het vanaf de overzijde van de straat: 'Hetzelfde!' en 'Slaap lekker!' Was het maar altijd donderdag gebleven! Was die vrijdag maar nooit gekomen! Die vrijdagmorgen werden we wakker van allerlei vreemde geluiden. Geluiden die we van tevoren nooit hadden gehoord. De hardste knallen waarmee wij vertrouwd waren, hoorden we bij het vogelschieten of als kwajongens met

carbiddbussen aan het donderjagen waren. Toen de Maasbrug de lucht in vloog, dachten we eerst dat het onweerde en de bliksem ergens in de buurt was ingeslagen. Maar toen hoorden we ratelen en ander ongekend spektakel en toen we door het slaapkamerraam het vroege ochtendgloren in keken, zagen we de tanks. Rijen en rijen tanks, die over de kinderkopjes van de Krekelsberg naar Steyl daverden. Vader en moeder riepen ons naar beneden. 'Oorlog,' zei Pap hees. Hij kreeg het bijna niet over zijn lippen. 'Er is oorlog,' herhaalde hij. 'De Duitsers zijn binnengevallen.' Oorlog! Van school kenden we de Tachtigjarige Oorlog en Napoleon en de revolutie en dat onze Koningin een oorlogsschip naar Zuid-Afrika

Bèr achter in de tuin (coll. familie Huys).

stuurde om de Boeren te helpen. Maar dat waren allemaal vage begrippen. Dat was allemaal lang geleden, toen wij nog niet eens waren geboren.

Maar nu ratelden de tanks door onze straten. Hoog in ons luchtruim vlogen vliegtuigen en vanaf de overkant van de Maas kon je horen schieten. Echt schieten. Op mensen. Niet op een houten vogel.

Dit keer was er niemand die spijbelde toen Mam de rozenkrans voorbad.

Twee dagen later. Zondag de twaalfde mei was het moederdag. Hoe is het in Godsnaam mogelijk dat een enkele dag zoveel leed met zich kan meebrengen. Het had zo'n mooie dag kunnen zijn. De lucht was zo blauw als de mantel van Onze-Lieve-Vrouw. De duiven van onze burens zeilden met losse handen door de

Gevallenenmonument te Someren: Hubert Huys tweede van boven (coll. familie Huys).

lucht alsof ze wilden zeggen: 'Kijk mij eens, wat ik kan.' De zon scheen warm en weldadig.

Maar het deed ons geen goed. Toen we uit de Mis kwamen, zei onze moeder: 'Kom maar allemaal in de voorkamer zitten.'

We wisten niet hoe we het hadden, want doorgaans mochten we niet in de voorkamer komen. Onder andere omstandigheden hadden we dat best leuk gevonden, maar die zondag voelden we ons niet op ons gemak. Er was iets, maar we wisten niet wat. We voelden iets, maar we konden het niet verklaren.

Wij wisten niet dat onze Bèr was gesneuveld. Toen ze ons dat nieuws kwamen brengen, keken wij kinderen allemaal naar Mam en Pap, in de hoop dat zij zouden zeggen: 'Maak je maar geen zorgen, kinderen. Onze Bèr is niet ge-

Zus Margriet veertig jaar later bij het graf van Bèr op begraafplaats Grebbeberg (coll. familie Huys).

sneuveld. Die is niet dood, dat kan gewoonweg niet.'

Maar Mam zat daar maar. Ze had een hand op haar hart gelegd, alsof ze zo de ramp kon tegenhouden. Toen ze eindelijk ademhaalde, was het alsof ze alle lucht in de kamer in één gulp opzoo. Toen versteende ze. Niets aan haar beweging: haar ogen niet, haar mond niet, haar handen niet. Maar plotseling sloeg het in. Opeens besepte ze wat dat verschrikkelijke woord betekende.

Gesneuveld! Haar Bèr!

Ze vloog op, zwaaide haar armen boven haar hoofd. 'Nee, nee, nee,' riep ze en rende door de achterdeur naar buiten. Ze ging op het stoepje zitten. Ze deed de handen voor haar ogen en kroop ineen. Ze maakte zich zo klein dat haar

hoofd bijna in haar schoot lag.
Maar het hielp niet. De ramp vrat zich steeds dieper een weg in haar hart. Haar lichaam waggelde langzaam op en neer, eerst zonder geluid, totdat ze zachtjes begon te huilen. Naarmate de wrede werkelijkheid tot haar doordrong, werd dat huilen heviger. De pijn kwam in vlagen naar boven. Haar lichaam schokte onder het geweld. Het huilen ging over in janken. Langgerekt, onmenselijk janken. En tussendoor hoorden we haar steeds herhalen: 'Bèrke toch! Mijn arme, arme jongen!'
Pap was naast haar gaan zitten en legde zijn arm over haar schouder. Hij staaarde recht voor zich uit, zonder iets te zien. De tranen stroomden over zijn wangen. Zonder geluid. Het was alsof hij niet eens ademhaalde.
Wij, de kinderen, stonden achter haar en wisten niet wat te doen, hoe graag we hen ook om de hals waren gevlogen, zoals we dat plachten te doen van blijdschap of verdriet. Maar dit leed was te ontzaggelijk. Wij hokten bijeen rond ons Jo, verslagen en hulpeloos. Onze Jo stelde voor de rozenkrans te bidden, maar toen vloog ons Bert uit. Ze veegde de tranen van haar gezicht en riep: 'Ik bid niet meer. Ik bid nooit meer. Het kan me niet schelen of ik diep in de hel kom, maar als Onzelieveheer zo gemeen kan zijn om ons dit aan te doen, dan wil ik nooit meer iets met hem te maken hebben.' Onze Sjeng trok Bert naar zich toe. 'Kom maar hier, meisje,' zei hij. 'Lucht je hart maar eens goed.'
Daar zaten we. Op moederdag achter op het stoepje. Mam en pap en acht kinderen in plaats van tien.
Acht kinderen. Het besef dat onze Har er niet was, sloeg in als een bom.
Onze Har! God weet hoe het met onze Har is!

We durfden zijn naam zelfs niet hard op uit te spreken, want stel je voor...
Stel je voor!
Maar goed dat we ons toen niet konden voorstellen wat ons nog te wachten stond.
De oorlog was pas twee dagen oud.

Wiel Probst **10 mei 1940: de Duitsers vallen Nederland binnen**

Wiel Probst nu.

Willem Adolf Probst werd geboren te Tegelen op 10 juni 1930 als vijfde uit een gezin met 9 kinderen. Zijn ouders dreven een goed beklante sigarenzaak aan de Grotestraat 43, later 45 en weer 43 door de opgelopen schade in de laatste maanden van

1944/1945. In dat laatste oorlogsjaar gaat hij naar het gymnasium te Roermond, maar als het op en neer reizen per trein in september al te gevaarlijk wordt door beschietingen van Engelse jagers wordt geadviseerd en besloten over te stappen naar de RHBS te Venlo; maar dat kon eerst na de bevrijding, want begin 1945 lag Venlo in puin en werden her en der in de stad lokalen gezocht om lessen te kunnen geven. Trouwens in die hectische naoorlogse jaren stond je hoofd niet naar studeren, maar meer naar het inhalen van je gestolen jeugd! Na enkele jaren was het dan ook gedaan met schoolgaan ... Toen een baantje gezocht en na de militaire dienst 1950/1951 wordt hij na enkele jaren zelfstudie uiteindelijk logistiek organisatiedeskundige. Als zodanig werkt hij in diverse bedrijven in het land en blijft na zijn pensionering hangen in Zevenaar. Zijn hobby's zijn: genealogie, fotografie en de Limburgse taal- en cultuurhistorie. In 1994 brengt hij in eigen beheer een boekje *Rónsum de Kerrek van Tegele* uit, waarin hij verhalen uit zijn jeugd heeft gebundeld, waaronder het volgende.

Op die vrijdagochtend rond half vijf schrikken wij wakker van een hevige ontploffing, een soort onverwachte donderslag, die het huis doet trillen. Het hele gezin zit recht overeind in bed en vraagt zich af wat dat wel geweest zou kunnen zijn.

Als Pap zijn hoofd door het raam steekt ontwaart hij slager Wiel Dings, die schuin aan de overkant woonde en al bezig was met zijn werk. Hij kwam op straat poolshoogte nemen, maar kon ook niet direct zeggen wat dat wel geweest kon zijn. Het geluid kwam uit noordelijke richting en mogelijk was het wel de Maasbrug in Venlo, die ondermijnd was en bij een Duitse inval zou worden opgeblazen. Wij hoorden in de verte meerdere donderslagen, maar ook die kwamen niet van het weer, want er was geen wolkje aan de lucht.

Een angstig vermoeden maakte zich van ons meester, zou de oorlog werkelijk zijn uitgebroken? Pap had zich inmiddels in de kleren geholpen en ging naar buiten om poolshoogte te nemen. Het groepje mensen op straat zwol aan en een angstige nieuwsgierigheid was op alle gezichten te lezen. In die tijd kwam het nieuws van 'horen zeggen', want als je al een radio had, dan had je nog geen nieuws en zeker niet zo vroeg in de ochtend. Zo wachtten we buiten vol spanning, op de dingen die komen zouden en die kwamen gauw genoeg. Een haastig fietsende Nederlandse militair wist in het voorbijgaan te vertellen, dat de oorlog was uitgebroken; voor meer nieuws had hij de tijd niet! In een mum van tijd stonden ook wij aan de voordeur en het werd steeds drukker op straat. We stonden te trillen op onze benen, in gespannen afwachting van wat ons te gebeuren stond.

Grotestraat Tegelen in 1939: winkel/woonhuis familie Probst, vrijwel op de hoek Grotestraat-Gasthuisstraat (coll. Het Glazen album, Limburgs Museum).

Ik was bijna tien jaar en had geen besef van wat een oorlog dan wel was. Natuurlijk had ik wel gehoord van de inval in Polen en Hitler en zijn Duitsland waren het gesprek van de dag, maar ik las amper een krant en de radio stond ook maar af en toe aan. Deze stond bij ons in de voorkamer, die 'bestekamer' werd genoemd. Daar mochten we slechts één keer per jaar binnen op 6 december, als Sinterklaas 'gereden' had. Voor de rest werd deze alleen gebruikt om meneer pastoor, de kapelaan of een andere autoriteit te ontvangen. De radio bestond uit een grote losse kast, die

vol zat met eigenaardig gevormde lampen en aan de voorkant zaten wel vijf zwarte knoppen en knopjes met witte cijfertjes.

Er stond een grote bakelieten luidspreker naast, die hevig begon te piepen als je naar een zender op zoek was en dat ging door tot je een zender gevonden had. Zoveel plezier hadden we dan ook niet van dat ding, maar Pap zat er dagelijks met zijn oren bij om wat wereldnieuws op te vangen. Dat nieuws werd dan iedere zondagmorgen na de hoogmis in de winkel, onder hevig sigaren rokende mannen, uitgewisseld en becommentarieerd. Daar stond ik altijd graag verdekt in een hoekje bij en wist zodoende op mijn leeftijd meer van het wat er in de wereld gebeurde dan mijn vriendjes! Daar buiten op straat stonden we dan. Wat ging er gebeuren? Zou er geschoten worden,

wellicht gevochten in de straat? We wisten het niet. Zouden huizen in puin geschoten worden, zouden we tanks zien langskomen? Wel kregen we langzaam het gevoel dat het mee zou kunnen vallen, omdat steeds meer Nederlandse militairen voorbijkwamen, zelfs op fietsen met lekke banden. Gevochten werd er kennelijk niet. Het waren meest eenlingen: de een spoedde zich naar huis, de ander probeerde nog via het veer aan de Maas te Steyl de overkant te bereiken. Dat riepen ze ons toe als we hen daarnaar in het voorbijgaan vroegen. Aan de grens, op de Kaldenkerkerweg, waren versperringen aangebracht. Het waren voornamelijk met cement volgestorte dikke betonnen rioolbuizen, waaruit een stalen balk schuin omhoog stak. Deze stonden er reeds maanden en waren zodanig opgesteld, dat het verkeer er geen hinder van had; de straat werd er iets smaller door!

Een jonge Tegelse luitenant, hij woonde 100 meter bij ons vandaan, was de commandant van de troepen aan de grenspost Kaldenkirchen. Zijn opdracht was de opmars van de Duitsers te belemmeren door een aantal bomen te laten springen. Die opdracht heeft hij ook uitgevoerd, maar verder houd je met een paar geweertjes geen op volle oorlogsterkte oprukkend leger tegen. Hij stond dan ook al in burger aan onze rijksweg te kijken toen de Duitsers voorbijkwamen!

Het zal ongeveer half zes zijn geweest, toen we de eerste vijanden zagen: drie soldaten op motor met zijspan, zwaar bepakt, het geweer in de aanslag, zware helmen op en in leren jassen. Het was een vreemde gewaarwording; ze reden gewoon richting Steyl, alsof er geen vuiltje aan

Slager Wiel Dings (coll. familie Dings).

verwees ze naar tegenovergestelde richting, naar Venlo. Zij keerden en reden inderdaad die richting uit. Dat was even spannend, want wat zou er gebeuren als die moffen terugkwamen? De slager vond het blijkbaar ook verstandiger om maar naar binnen te gaan en zich van zijn werkkleding te ontdoen. Later zag ik hem in burger staan, maar wel een beetje achteraf. Korte tijd later trok het Duitse leger aan ons voorbij, eerst motoren, dan lichte pantserwagens, open personenauto's met officieren, vrachtwagens vol soldaten, een onafzienbare colonne. Zoveel voertuigen achter elkaar had ik nog nooit gezien. De straat vulde zich met blauwe damp van de uitlaten en een op de keel slaande benzinegeur. Dat ging zo de hele dag en de dagen daarna door, later gevolgd door kilometerslange rijen paarden met huifkar, gevuld met voorraden.

de lucht was, wel goed om zich heen kijkend en het geweer in de aanslag, maar ze werden door niemand of niets tegengehouden, en er viel geen schot! Was dat nu oorlog? Er volgde er nog een. Eerst toen een derde zijspan op enige afstand naderde, ontstond er enige commotie. Zij stopten voor onze neus en vroegen de weg naar Steyl. Slager Wiel Dings, die er in een lange bebloede witte jas bij stond,

Duitsers voor de St. Jozefschool (coll. Henk Croonen).

Onze St. Jozefschool, die enkele honderden meters verderop lag, werd gelijk in beslag genomen en als kazerne ingericht. De grote speelplaats met grote hallen was ideaal voor de stallen en verzorging van de paarden. Op het eraanstaande gelegen grote met grind verharde schoolplein werden de karren geparkeerd. De geuren van die dag heb ik nog in m'n neus, van stinkende moffen, benzinedamp, zwetende paarden en dampende paardenmoppen! Dat de Duitsers richting Steyl trokken was logisch. De opgeblazen brug in Venlo hield hen daar even tegen. In Steyl lag een veerpont en die plek was, door de aan beide zijden van de Maas gelegen aanlegplaatsen van het veer, ideaal om een pontonbrug te leggen. Bovendien kwam van de overkant weinig tegenvuur uit een paar lichte bunkers. Eer de avond viel hadden ze daar dan ook een bruggenhoofd.

Van echte oorlogshandelingen hebben wij die dag vrijwel niets gemerkt, zij het, dat een naastbij gelegen juwelier/opticien van zijn voorraad camera's en verrekijkers werd beroofd. En toen we om zes uur in de kerk de mis bijwoonden, want dat moest - oorlog of geen oorlog - gewoon doorgaan, zagen we dat een ruitje van een glas-in-lood-

raam door een geweerkogel was gebroken, maar we hadden geen schot gehoord. Maar dat zou in de vijf jaren die de oorlog duurde, nog wel anders worden. Toen wisten we ook nog niet, dat pastoor Keuller, die de mis celebreeerde, later in de oorlog met nog anderen naar het concentratiekamp Dachau zou worden afgevoerd en daarvan als een gebroken man zou terugkeren.

Willem Kurstjens in 2008.

Willem Kurstjens werd in 1952 in Belfeld geboren. Na het behalen van zijn gymnasium-diploma in 1970 ging hij sociologie aan de Rijksuniversiteit te Groningen studeren. Hij kon er zijn draai niet vinden, gaf zijn studie op en ging reizen.

In 1978 kwam hij terug in Tegelen, waar hij vanaf 1981 werkte als docent Frans voor Nederlandse volwassenen en docent Nederlands voor volwassen anderstaligen, en opnieuw ging studeren. In 1984 haalde hij een MOA-akte tolk/vertaler Frans, in 1987 studeerde hij als neerlandicus af aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Van 1992-2001 was hij literair vertaler Frans-Nederlands, van 1993-1997 gemeenteraadslid voor D66 en van 1998-2006 literair recensent voor *De Limburger*.

Toen Tegelen in 2000 bij Venlo kwam verwierf hij van het scheidende gemeentebestuur de opdracht de geschiedenis van Tegelen te schrijven, hetgeen resulteerde in verschillende boeken en artikelen. In 2010 publiceerde hij in het cultureel-historisch jaarboek *De Buun* onderstaand artikel. In 2011 zette hij uitgeverij Shinz op, waarvoor hij onder andere het *Groot Tegels Bijnamenboek* publiceerde.

Met Frank Poeth, secretaris van het bestuur van de Tegelse Passiespelen, ga ik in het verenigingsgebouw van Stichting Passiespelen op zoek naar de notulen van de bestuursvergaderingen van 1940. Een bijzonder jaar in de geschiedenis van de Tegelse Passiespelen, omdat er ondanks

de benarde oorlogsomstandigheden toch werd gespeeld. We zoeken en zoeken, maar vinden ze niet. In plaats daarvan ga ik naar huis met twee archiefdozen met krantenknipsels, foto's en financiële bescheiden. Gelukkig leven er nog mensen die zich dit seizoen kunnen herinneren, omdat ze toen zelf meegespeeld hebben, zoals mevrouw Hélène Slijpen-Dondit (Reidame), mevrouw Mieke Driessen-van Gerven (Wenende Vrouw) en mevrouw Kitty Doesborgh-Siebgens, die als kind bij het volk mee deed. De een was toen tweeëntwintig, de tweede negentien en de derde zeven jaar oud. Hoewel de een de negentig inmiddels is gepasseerd (maar nog steeds auto rijdt), de tweede zevenentachtig is (maar nog steeds bridget) en de derde zesentwintig (maar nog altijd een sprekende rol heeft in het Passiespel), beschikken ze nog over een goed geheugen. Misschien kunnen zij mij vertellen voor welke hete vuren het bestuur toen heeft gestaan en hoe het tot zijn besluiten is gekomen.

Vorbereidingen

Het verhaal begint in Paviljoen Modern aan de Roermondseweg – het latere hotel-restaurant Lückler – waar op 13 maart 1939 de eerste grote ledenvergadering van de stichting Passiespelen voor het seizoen van 1940 plaatsvindt. Pater Jacques Schreurs licht zijn nieuwe tekst toe. Regisseur Dré Thijssen verklaart dat hij al verschillende uitstekende vertolkers op het oog heeft. Het bestuur maakt bekend dat op de avond van Witte Donderdag na het lof de rollen zullen worden uitgereikt. De avond tevoren zal pater Schreurs samen met anderen een aantal passages uit zijn tekst voordragen. Ten slotte

vertelt de voorzitter nog iets over de voorgenomen veranderingen in het Doolhoftheater. Zo zal onder meer de akoestiek worden verbeterd en de publieksruimte worden uitgebreid tot 5000 zitplaatsen.

Op de avond van woensdag 5 april maken vele geestelijke en wereldlijke autoriteiten en notabelen in paviljoen Modern hun opwachting om samen met de medewerkers te luisteren naar de beloofde voordrachten met muzikale omlisping van het Maastrichts Trio, dat muziek van Fauré en Bach ten gehore brengt.

De dag daarop vindt de officiële uitreiking van de rollen plaats. Tijdens deze plechtigheid leggen bestuur en regisseur een verklaring af waarin ze beloven zich volledig in dienst van de Passiespelen te stellen. Dat doen ook de spelers.

Burgemeester Pesch houdt een toespraak waarin hij de nieuwe tekst prijst en zijn vertrouwen in de toekomst uitspreekt. En passant roept de voorzitter de mannelijke spelers op voortaan hun baarden te laten staan om zo natuurlijk mogelijk voor de dag te komen. Ten slotte vindt de rolverdeling plaats. Het aantal medewerkers bedraagt vierhonderdvijftig en het aantal te vergeven rollen zevenenzeventig. De rol van Jezus gaat naar Pierre Oehlen, die van Maria naar Nelly Cremers.

Op 1 september 1939 verklaren Engeland en Frankrijk Duitsland, dat Polen is binnengevallen, de oorlog. Het bestuur besluit hierop de geplande repetitie af te gelasten.

Op de avond van zaterdag 18 september vindt er in de Doolhof een ledenvergadering plaats, waarbij het gaat om de vraag: doorgaan of niet? Omdat regisseur Dré Thijssen onder de wapenen is geroepen, hebben er wekenlang geen repetities plaats gevonden. Daarentegen is men

Christus, gespeeld door P. Oehlen (coll. mevrouw Leenders-Dondit).

flink opgeschoten met de andere werkzaamheden die men zich had voorgenomen, zoals de verfraaiing van het openluchttheater. De voorzitter verklaart dat het moeilijk is iets zinnigs te zeggen over het doorgaan van de spelen in 1940. Men weet immers niet welke richting het met de oorlog zal opgaan. Mocht de toestand in 1940 niet zijn verbeterd, dan kunnen de opvoeringen wellicht uitgesteld worden tot 1941. Ook nu weer komen de baarden ter sprake. Sommige spelers hebben, toen ze hoorden dat de regisseur voor militaire dienst werd opgeroepen, gemeend dat de voorstellingen niet zouden doorgaan en hun baarden afgeschoren. Het bestuur betreurt dat: 'Men had hierover

Het Laatste Avondmaal (coll. mevrouw Leenders-Dondit).

eerst overleg moeten plegen met het bestuur. Gelukkig is er nog tijd om opnieuw een baard te laten groeien, hetgeen door deze spelers werd toegezegd.' De laatste oproep wordt nog eens herhaald op de sinterklaasavond van zondag 3 december, als de voorzitter de mannelijke spelers die hun baard laten staan *ras-passiespelers* noemt en ook dames en jongens aanspoort hun haren te laten groeien.

Oorlog

Op vrijdag 10 mei 1940 vallen de Duitsers Nederland binnen. De avond tevoren weet Mieke Driessen-van Gerven al dat er iets op handen is:

'Mijn vader was lid van het bestuur van de Passiepelers. Op de avond van 9 mei was er een vergadering bij Lücker. Hij kwam vroeger thuis dan gewoonlijk en zei: 'De Duitsers staan bij Kaldenkerken aan de grens.' Wij woonden toen in hetzelfde huis als waar ik nu nog woon, en zijn toen naar boven gegaan. Op de eerste verdieping aan de achterkant lag de slaapkamer van mijn ouders. Daar was een groot raam, van waaruit je heel ver kon kijken. Ik weet nog dat we met zijn allen bij het open raam stonden en mijn vader tegen mijn moeder zei: 'Hanneke, we zitten er nu midden in.'

Een paar uur later, bij het krieken van de dag, komen de Duitse militairen in één lange sliert de Kaldenkerkerweg af. Enkele tientallen meters na de spoorwegovergang met de Muntstraat splitst de troep zich in tweeën. Eén deel trekt

Het verraad van Judas, gespeeld door J. Verstegen (coll. mevrouw Leenders-Dondit).

links de Industriestraat in en gaat op weg naar Steyl, het andere deel gaat rechtdoor de Muntstraat af. De bewoners van die straat staan al vroeg buiten aan de weg en kijken hun ogen uit. Ook mevrouw Hélène Slijpen-Dondit, toen nog niet getrouwd, staat daar. Haar vader heeft een meubelzaak aan de Grotestraat en het woonhuis grenst met de achtertuin aan de Muntstraat. Zij herinnert zich: 'Veel mensen stonden in hun zondagse kleren aan de straat. Niet omdat ze de Duitsers hiermee eer wilden bewijzen, maar omdat het een grote gebeurtenis was, die bovendien ook nog eens plaatsvond op een vrijdag, wat voor veel mensen de laatste hele werkdag van de week was. Op zaterdag werd er

in de regel alleen maar 's morgens gewerkt.' Mevrouw Kitty Doesborg-Siebgens: 'De oorlog kwam voor mij als kind als een volslagen verrassing. Opeens was de straat vol met soldaten en legervoertuigen. Ik zat aan de straat op het tuinhok te kijken. Op een bepaald moment kwamen er een paar Duitse soldaten naar me toe en boden me dropjes aan. Mijn moeder verbood me ze aan te nemen.' De dag erop verschijnt de *Tegelsche Courant* in een bijzondere opmaak: alleen de middelste kolommen van de voorpagina zijn bedrukt met van boven naar beneden portretfoto's van burgemeester Pesch, de voorzitter van de Passiespelen J. Faassen en de regisseur Dré Thijssen. Naast elke foto staat een bijschrift, waarin zij als een soort vaders des vaderlands de hemel in worden geprezen. Over de gehele pagina staat

Hogepriester Annas, gespeeld door G. Denessen (coll. mevrouw Leenders-Dondit).

bovenaan de kop: 'In een periode van wapengekletter nodigt Tegelen uit op een even mooi als vredelievend passiespel.' De overige pagina's zijn niet bedrukt, alsof men midden in zijn werk is gestoord en het niet meer heeft kunnen of willen afmaken.

Wat te doen?

Na de capitulatie van de Nederlandse troepen op 15 mei herneemt ook in Tegelen het gewone leven weer snel zijn loop. Dat is nog niet gezegd voor de Passiespelen. Honderden Tegelse mannen zijn nog niet gedemobiliseerd. Hoewel zich onder hen geen spelers bevinden, maakt iedereen zich zorgen om hun lot. Het zou niet passend zijn onder deze omstandigheden te spelen.

Verder hebben de bezettingsautoriteiten nog geen toestemming verleend. Eind mei vindt de demobilisatie plaats en begin juni komt de vergunning af. De kogel gaat nu snel door de kerk. In haar editie van zaterdag 15 juni meldt de redactie van de *Tegelsche Courant* dat de medewerkers van de Passiespelen bijeen zijn gekomen en besloten hebben door te gaan: 'Men acht het alleszins goed enige Passieopvoeringen in deze tijd te geven. De baten wil men beschikbaar stellen voor diverse acties, verband houdende met de tijdsomstandigheden.' Waarschijnlijk doelt men hierbij op de slachtoffers van het bombardement op Rotterdam, voor wie alom in Nederland talrijke hulpacties worden georganiseerd. De eerste repetitie na het oorlogsbegint vindt plaats op woensdag 19 juni. Op zondag 1 juli is er 's middags een algemene repetitie, terwijl er de daaropvolgende week 's avonds repetities voor aparte spelersgroepen plaatsvinden. Op woensdag 3 juli worden de kostuums uitgereikt.

Een week later worden de definitieve speeldata bekend gemaakt. Dat zijn alle zondagen in augustus, terwijl er op donderdag 15 augustus (Maria Hemelvaart) een aparte voorstelling is. Ook zijn er twee aparte voorstellingen voor de schoolgaande jeugd. Ten slotte houdt men nog een slag om de arm voor twee extra voorstellingen in september. Op zondag 21 juli komt het Polygoonjournaal filmen en is er een gekostumeerde repetitie met grime. Zo wordt er ijverig toegewerkt naar de première op zondag 4 augustus, een warme, zonovergoten dag, die voor de medewerkers begint met een H. Mis, waarna men zich naar het kerkhof begeeft om de overleden medewerkers te herdenken. Om 11 uur is er een officiële ontvangst met persvertegenwoordigers, die gevolgd wordt door een gemeenschap-

Jezus bij Herodes, gespeeld door J. Noten (coll. mevrouw Leenders-Dondit).

pelijke maaltijd. Klokslag twaalf uur neemt de proloogzegger het woord. Voor het eerst wordt de nieuwe tekst van pater Jac. Schreurs gespeeld. Het is ook de eerste keer dat André Thijssen de regie voert. Beiden oogsten veel lof van de pers, die ook het decor en het spel prijzen. De voorstelling wordt massaal bezocht, maar is niet uitverkocht.

Anders dan normaal

Wie de krantenverslagen van deze editie van de Passiespelen leest, kan zich niet aan de indruk onttrekken dat alles zijn gewone gang gaat. Schijn bedriegt. Allereerst begint het seizoen ruim anderhalve maand later dan gepland, waardoor er beduidend minder voorstellingen

worden gespeeld. Met nog twee extravoorstellingen in september zullen het er in totaal negen worden, met in totaal ruim 31.000 bezoekers tegenover ruim 95.000 in 1935. Verder zijn de aanvangstijden van 14.00 uur vervroegd naar 12.00 uur, zodat iedereen die van ver moet komen, op tijd weer thuis kan zijn. Wat dat betekent voor iemand die uit Utrecht komt, leest men in een artikeltje in de *Utrechtse Courant* van 6 september: 'Men moet er vroeg voor uit de veren, want moet reeds Mis hebben gehoord (*de mis bijwonen op zondag is verplicht, wk*), alvorens om kwart voor zeven de trein vertrekt van het Centraal Station. Des avonds is men dan ongeveer kwart voor elf weer terug.' Ten slotte zijn er geen extrabussen of treinen ingezet. De meeste bezoekers zijn te voet of per fiets gekomen. Ook particulieren hebben er vanaf gezien met de auto te komen. De journalist van de *Tegelsche Courant* schrijft: 'Op het parkeerter-

Hogepriester Caiphas, gespeeld door H. Thissen (coll. mevrouw Leenders-Dondit).

rein bij het Tegels openluchttheater stond in alle eenzaamheid één auto, maar de rijwieltbewaarplaatsen, die als paddenstoelen uit de grond waren gerezen, konden de fietsen nauwelijks bevatten.'

Ook achter de schermen speelt de oorlog een rol. Riep het bestuur bij monde van de voorzitter de mannelijke spelers op de avond van Witte Donderdag in 1939 nog op hun baarden te laten staan, nu is het juist omgekeerd en vraagt hen hun baarden af te scheren. De spelers geven hieraan unaniem gehoor. Kitty Doesborgh-Siebgens: 'Ik was toen een meisje van zeven jaar en ging altijd met mijn vader mee naar de repetities. Na het begin van de oorlog hadden ze opeens geen baarden meer en werd er gespeeld met aangeplakte baarden. Later heb ik begrepen

dat dat gebeurde, omdat ze door de Duitsers niet voor joden versleten wilden worden.' Hélène Slijpen-Dondit: 'Niet alleen de baarden moesten eraf, ook het haar moest gekortwiekt worden. Dat was een idee van Siebgens die in het bestuur zat (*penningmeester, vader van Kitty, wv*) en Thijssen, die het regisseerde. Ze waren bang door de Duitsers voor joden te worden aangezien, en ook dat er onrust zou ontstaan en geschoten zou worden. Ze wilden geen risico nemen. Niemand had ooit een oorlog meegemaakt.'

Wanneer het bestuur dit precies heeft besloten, is niet met absolute zekerheid te zeggen, maar waarschijnlijk op de avond van donderdag 9 mei. Kitty Doesborgh-Siebgens herinnert zich namelijk dat ze de hoofdrolspeler van de Passiespelen, Pierre Oehlen, de dag erna bij hen thuis heeft gezien, zónder baard en met kortgeknipte haren. Hij komt de hulp inroepen van haar vader, die tevens secretaris van het Rode Kruis is, om iemand te laten verplegen die hij uit de Maas heeft gered. Het is een Nederlandse soldaat, sergeant Wiardi, die in Blerick, waar hij onder Duits vuur is komen te liggen, in de Maas is gesprongen en met een gewonde schouder heeft geprobeerd de Tegelse kant te bereiken. Oehlen is op diens hulpgeschreeuw het water in gesprongen en heeft hem aan de kant getrokken.

Angst

Voor een goed begrip van het 'baardendecreet' is het van belang te weten dat er in Tegelen geen joodse gemeenschap is. De bevolking is voor honderd procent katholiek, een enkele protestantse douanebeambte met zijn gezin en de joodse textielabrikant Robert Vos, die al in 1931

Christus op weg naar Golgotha (coll. mevrouw Leenders-Dondit).

de bui heeft zien aankomen en naar Tegelen is uitgeweken, na.

Door de Duitse inval wordt het bestuur ineens geconfronteerd met het gevaar dat de Duitsers denken dat er in Tegelen wél zo'n gemeenschap is. Als er in Straelen, Breijel, Kaldenkerken en Venlo een is, waarom in Tegelen dan niet? Dat brengt risico's met zich mee, die het niet kan overzien. Opeens zit het in zijn maag met het beeld dat tot dusver in de publiciteit is gebracht, waarbij gedaan wordt alsof Tegelen tijdens het Passiespelseizoen verandert in een joodse nederzetting. Een rapportage in een veelgelezen blad als de *Panorama-Ons Zuiden* van 21 maart 1940 spreekt in dit opzicht boekdelen. De lange haren en baarden van de mannelijke spelers leveren smeugige teksten en foto's op, waarin

werkelijkheid en verbeelding door elkaar lopen: 'Zie, daar komt Petrus aangewandeld met zijn baard en typische haardracht. Een eind verder stapt de moeder van Judas op haar fiets.' Die smeugigheid komt nu niet meer van pas, integendeel. Het bestuur is bang dat de Duitsers de verbeelding voor de werkelijkheid aanzien en de baarddragers voor echte joden, met alle gevolgen van dien.

Over dat laatste maakt het zich kennelijk geen illusies, wat er op wijst dat het weet moeten hebben van het virulente antisemitisme dat vrijwel overal in Duitsland heerst.

Hoe komt het aan die wetenschap? In de eerste plaats uit de artikelen die er over de *Reichskristallnacht* en het Duitse antisemitisme in de Nederlandse pers worden gepubliceerd. 'De normale pers stond er vol van,' volgens prof. Lou de Jong. Daarbij hoort ook de *Nieuwe Venlosche Courant*, die uitgebreid bericht over

de *Reichskristallnacht* van donderdag 10 november 1938 en speciale aandacht besteedt aan de ongeregelheden in de grensstreek: 'Zo werden in Krefeld Judenfeindliche Kundgebungen gehouden en naar het voorbeeld van het Berlijnse gepeupel door de collega's etalages vernietigd en twee synagogen uitgebrand. In Straelen werden ook enkele Joodse winkels in puin geslagen, o.a. de bekende meubelzaak van Mendels. Met bijlen sloeg men de meubels stuk. De verwoesting geschiedde tot grote ontsteltenis en verontwaardiging van de inwoners van Straelen zelf, daar de joden juist de meest liefdadige en zeer geachte mensen waren in Straelen. De vandalen die de verwoestingen aanrichtten, arriveerden in auto's en niemand, ook geen politie, durfde de zo sterk geprezen vrijheid in het vrije rijk in bescherming te nemen.'

Gebeurt dit alles dan nog op relatief veilige afstand achter de grens, op 1 april 1939 worden de gevolgen van het Duitse antisemitisme ook plaatselijk zichtbaar, als de douane op het station in Venlo Tsjechische vluchtelingen, onder wie veel joden, die op doorreis naar Engeland zijn, terug naar Duitsland stuurt, omdat ze zich bij de verkeerde grensovergang hebben gemeld. Terwijl het publiek wordt geweerd, probeert het plaatselijke comité voor joodse vluchtelingen de wanhopige vluchtelingen gerust te stellen: 'Zij bieden hun verversingen aan tijdens het openthoud op het station, hetwelk ongeveer 1 uur duurt, want met de eerstvolgende trein moeten de vluchtelingen wederom naar Duitsland terug.'

Een andere belangrijke bron van informatie wordt gevormd door persoonlijke verhalen van Nederlandse streekbewoners, die in Duitsland

familie hebben, er als grensarbeider werken of ernaartoe gaan om zich te vermaken, bijvoorbeeld op een kermis of in een dansgelegenheid. Ook is het een populaire bestemming voor dagtochtjes, zoals naar Kevelaer, Keulen, Düsseldorf en Monschau. Op het sportieve vlak ontmoeten Venlose of Tegelse en Kaldenkerkse of Breijjelse voetbal- en hockeyelftallen elkaar in vriendschappelijke wedstrijden.

Mieke Driessen-Van Gerven, in die tijd behalve Passiespeelster ook hockeyspeelster: 'Ik herinner ik me dat er een elftal van de Tegelse Hockeyclub een paar dagen na de Kristallnacht naar Viersen is geweest en daar heeft gezien hoe de nazi's bij de joden tekeer waren gegaan.' Een bron die hier zeker niet onvermeld mag blijven is de Duitse radio, waarvan de ontvangst hier in deze streek heel goed is. Regelmatig zendt deze redevoeringen van Hitler en Goebbels uit, die regelmatig tegen de joden van leer trekken.

Het kan niet anders of het bestuur van de Passiespelen is van de ernst van het Duitse antisemitisme ten diepste doordrongen en acht de kans reëel dat het bestaan van een joodse gemeenschap in Tegelen de woede of argwaan opwekt van de Duitse bezetter. Dat wil men tot elke prijs voorkomen. Hoe absurd het 'baarden-decreet' op het eerste oog ook moge lijken, helemaal absurd is het niet: als tijdens de Russische veldtocht een jaar later de Duitsers zegevierend door Rusland trekken, worden ze op de voet gevolgd door *ss Sonderkommando's*, die de Russische joden massaal uitmoorden.

De bisschop komt

Het Passiespelseizoen duurt tot zondag 25 augustus, in Tegelen kermiszondag én de dag waarop de bisschop van Roermond, monseigneur Lemmens, zijn opwachting maakt. Als hij om twaalf uur de Doolhof betreedt, wordt hij door het publiek onthaald op een stormachtig applaus. In de pauze neemt hij een kijkje achter de schermen, waar hij zich onderhoudt met de spelers. Als hij naar zijn zitplaats terugkeert, wordt hij opnieuw luid toegejuicht. In zijn dankwoord na afloop spreekt hij over een magnifiek en verheven schouwspel, dat naar hij hoopt de bezoekers de grote waarde van het Kruisoffer dieper heeft doen beseffen.

Inmiddels is op het Wilhelminaplein de najaarskermis begonnen. Om excessen te voorkomen is van hogerhand bepaald dat er in cafés pas na vijf uur 's middags sterke drank mag worden geschonken, terwijl dat in danszalen geheel uit den boze is. De sluitingstijd is vastgesteld op half twaalf voor danszalen en twaalf uur voor cafés. Voor winkels geldt een ontheffing van de winkelsluitingswet, zodat zij van 's morgens zes uur tot 's nachts twaalf uur open kunnen blijven. Om de feestvreugde te verhogen verzorgt de harmonie Voorwaarts na afloop van de Passiespelen een muzikale rondwandeling in het centrum, waardoor veel toeschouwers nog even blijven plakken in het vriendelijke Tegelen.

(Overdruk van een artikel uit *De Buun* van 2010, met dank aan de redactie van *De Buun*.)

Bronnen

Mondelinge bronnen:

mevrouw Door Beurskens-Huys, mevrouw Kitty Doesborgh-Siebgens, mevrouw Mieke Driessen-Van Gerven, de heer Pierre Engelen, mevrouw Anne Helmes, de heer Aloysius Prick, abt, mevrouw Hélène Slijpen-Dondit, de heer Carel Ververs, de heer Jan van de Ven.

Kranten en tijdschriften:

Panorama van het Zuiden, jaargang 1938-1940 (in eigen bezit, ook in archief Passiespelen). *Tegelsche Courant* (in: Gemeentearchief Venlo). *Nieuwe Venlosche Courant* (in: Gemeentearchief Venlo).

Boeken en tijdschriften:

Chris van der Heijden: *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001), p. 91 e.v.
dr. Lou de Jong: *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1969), p. 442 e.v.
dr. Hans Peeters: *Geschiede der Stadt Kaldenkirchen* (Kleve 1998), deel 2, p. 239 e.v.
Evert Werkman, Madelon de Keizer en Geert Jan van Setten: *'dat kan ons niet gebeuren...'*, (Amsterdam 1980), p. 18.

Beeldmateriaal:

Foto's Wiel van der Randen (www.spaarnestadphoto.nl).
Foto's John Schweitzer (in: archief Passiespelen)
Polygoon-journaal (in: archief Museum voor Beeld en Geluid).

Sjeng Huys rond 1940.

Om aan de Arbeidsinzet te ontkomen steken enkele Tegelse jongemannen de Maas over. Onder hen Theo, Sjeng en Leo Huys, van wie de laatste twee in Baarlo alsnog in de val lopen en op transport naar Duitsland worden gesteld.

Sjeng beschrijft dit na de oorlog in een serie brieven aan zijn broer Har, die als piloot voor de RAF in de Stille Zuidzee had gevochten en als vermist was opgegeven, maar toch nog in leven bleek te zijn. Deze brieven worden in de loop van 1995 uitgetypt door Sjengs jongste zoon Leo, die ze met kopieën van originele documenten, zoals *Ausweisen* en *Bescheinigungen*, bundelt tot een gedenkboekje voor familieleden met als titel *Herinneringen aan de oorlog van Sjeng Huys en Maria Bovee*.

Voor een goed begrip van deze tekst is het nodig te weten dat ouders van Sjeng, het echtpaar Huys-Driessen, een eigen drukkerij had, De Mercur geheten, die onder andere de *Tegelsche Courant* uitgaf. Verschillende zonen hielpen bij het drukken van de krant. Toen de Duitsers de persvrijheid steeds meer aan banden legden en de redactie overstelpten met nazi-kopij, besloot het echtpaar de uitgave te staken. Overigens komen er in de door Leo Huys bezorgde editie van deze brieven in sommige zinnen puntjes voor. Het is niet steeds duidelijk wat dit heeft te betekenen: is hier een woord weggefallen of worden ze gebruikt om spanning op te roepen?

Beste Har, Wat zijn we allen overgelukkig nu wij na jaren van verschrikkelijke onzekerheid weer een teken van leven van je mochten ontvangen en weer nauw contact met je hebben. God zij dank!

We hebben nu een kaart en drie brieven ontvangen. Een onschatbaar bezit. Ik kan volkomen je ontzettend vreselijke jaren welke achter je liggen begrijpen. Wat jij in het groot hebt meegemaakt, heb ik in het klein ervaren. Je schrijft dat je alles wilt weten, niets dan weten. Har, ik wou dat ik naar je toe kon vliegen en alles vertellen. Dat gaat nu eenmaal niet. Ik zal proberen het verloop in bijzonderheden van deze oorlog in het kort weer te geven.

Toen ik op huwelijksreis was naar Zuid-Limburg – je weet wel naar de zuster van Maria – hoorden wij dat de verloven waren ingetrokken.¹

's Anderendaags kreeg ik dan ook een telefoontje van thuis dat Har en Bèr reeds waren vertrokken naar hun onderdeel. De bedoeling was dat ik een week in Rumpen zou blijven en dat Bèr 's woensdags de courant zou drukken. Door afwezigheid van Bèr moest ik dus rechtsomkeert maken en met de eerste gelegenheid naar huis. Alle treinen waren reeds gerekruteerd voor de militairen, toch wisten wij mee te komen. De spanning steeg met de dag, tot de dag kwam (10 mei 1940) wat wij nooit hadden durven te denken. 't Was 's morgens 5 uur. We werden wakker van een geweldige knal. De brug in Venlo ging de lucht in. We vlogen uit bed. Vliegmachines ronkten. Geweldige ontploffingen volgden.

Wij keken door het raam richting Maalbeek. Een grote troepenmacht kwam eraan met het geweer in de aanslag. Tientallen vliegtuigen beschermden deze troepen. Voorop droegen

Broer Har als piloot (coll. familie Huys).

enkele moffen een groot schild waarop stond: *Hollanders, laat ons rustig door. Wij strijden niet tegen U, maar tegen Engeland*. Maar de stoere Hollandse Leeuw beet van zich af. Vijf dagen duurde de oorlog. Duizenden krijgsgevangenen werden naar Duitsland getranspor-

teerd. De meeste kwamen door Venlo of Tegelen.

De geruchten liepen dat Bèr krijgsgevangen was gemaakt en sommigen wisten dit met zekerheid te staven. Mam en pap waren zeer ongerust. Zij geloofden het niet, ze meenden en voelden dat er iets ergs gebeurd moest zijn met Bèr. Hun gevoelens en hun meningen waren juist geweest. Een zekere Sijbers (*Sjpeng in de Berg*) was naar de Neerkant geweest en had daar vernomen dat Bèr gesneuveld was in Someren-Sluis. Zekerheidshalve is Thei toen naar Someren gefietst en kwam terug met het ontzettende nieuws. Hij had het zakboekje dat geheel doordrenkt was met bloed bij zich en de medaille waarop zijn naam was gegraveerd. Ik kan niet schrijven hoe ontzettend deze slag was. Ik heb Mam toen getroost met te zeggen: 'Laat ons dit offer bereidwillig aanvaarden, opdat we Har eens mogen terugzien,' waarop Mam antwoordde: 'Ja, Sjeng, ik zal het doen, maar Bèr...'

We hebben ons erdoorheen geslagen. Er was zoveel leed rondom ons waar wij troost in zochten.

De dagen en jaren verliepen. Iedere dag betekende de moeilijkheden. Verordening over verordening werden uitgevaardigd, totdat Pap op een gegeven ogenblik de kluts kwijt was.² Een ogenblik zijn wij bang geweest dat het mis zou lopen met hem. Maar God zij dank is hij weer de oude goede Pap.

Ik meen dat in april 1942 de Tegelsche Courant het laatst verschenen is. Wij werden overstelpt met nazi-kopij en -advertenties en werden gedwongen onder boete dit te plaatsen. Wij konden de verantwoordelijkheid niet dragen. Het ging tegen onze principes, tegen ons geweten. Wij hadden te kiezen of te delen: voor of tegen.³

Ik kan het mij nog goed voorstellen die bewuste aprildag in 1942, toen we allen bij elkaar zaten met Reiné en kapelaan Cremers en deze kwestie bespraken.⁴ Want er zat veel aan vast en de kostwinning weg. En wat zouden de moffen doen wanneer wij weigerden voor hen propaganda te maken. Drukkerij liquideren, ons gevangen nemen? Dit waren consequenties welke wij ten koste van alles te aanvaarden hadden. De Tegelsche Courant had opgehouden te bestaan, dit was ons besluit. Het viel ons hard en zwaar, een stuk van je leven op te offeren voor de goede zaak. Maar wij zijn nu oprecht gelukkig dat wij toen zo gehandeld hebben. In mei 1945 is ze weer verschenen. In de kop staat: 'Wij bleven trouwen en strijden verder'. De eerste augustus 1942 – het was een helse nacht – werden wij in Belfeld gebombardeerd. Een bom viel achter de tuin. Wij zaten in de kelder. Maria was in positie van Wieke (zeven maanden). Het was of de hemel inviel. Een gekraak en geknetter van jewelste. Ik weet wat doodsangst betekent. Toen wij uit de kelder

kwamen, zagen wij wat gebeurd was. Geen ruit meer heel, het dak en plafonds eraf, grote gaten in de muren en de gehele inventaris had danig schipbreuk geleden. Dan begrijp je eerst wat het aardse leven, het materialisme, betekent. Niks, letterlijk niks. Wij zitten bijna iedere nacht in de kelder, want het is steeds gevaarlijk. Iedere nacht vallen in de buurt bommen en tientallen vliegtuigen worden afgeschoten, je kunt iedere nacht erop rekenen dat je de kinderen uit hun zacht bedje moet halen en de kelder in dragen en dan angstig afwachten. Naarmate de ondergrondse strijdkrachten sterker werden, kregen wij het drukker met drukken. Verschillend ondergronds werk hebben wij vervaardigd, zoals ondergrondse bladen 'Moed en Vertrouwen' en 'Christefor'. Een boekje hebben we gezet: 'Het treurspel van Frankrijk' door André Maurois. Dit boekje werd verkocht à fl. 10,- per exemplaar. Het geld was voor de bestrijding van de onkosten voor de onderduikers. Verschillende formulieren gedrukt. Verschillende ondergrondse drukkers zijn gefusilleerd. De invasie is reeds begonnen en enkele maanden later, ik meen vanaf augustus 1944, sloeg het eens zo vermaarde Duitse leger op de vlucht. Har, je had ze eens moeten zien lopen en fietsen zonder banden en oude versleten vehikels. Het was kostelijk om te zien. Eenieder meende dan ook dat de oorlog afgelopen was. Maar de oorlog begon eerst goed. De aanvoerwegen van de geallieerden bleken nog niet intact te zijn, zodat de eenheden in Maastricht en Eindhoven bleven legeren. De Duitsers vormden weer een nieuwe eenheid en nestelden zich aan weerszijden van de Maas. Het was op een zaterdagmiddag half septem-

ber, toen ik met een kruiwagen kolen moest gaan halen. Onderweg kwam Thei aan te gefietsen⁵ en zei: 'Laat de kruiwagen maar staan, maak dat je over de Maas komt, alle mannen moeten maandag gaan *schanzen* voor de moffen,' en *planmässig* zouden deze mannen dan meegenomen worden naar Duitsland. Ik stond voor een moeilijk geval. Ik had weer te kiezen of te delen, ik had de gelegenheid nog om te gaan en deze gelegenheid moest ik benutten, omdat ik anders loopgraven en tankwallen moest maken. Neen, dat nooit! Ik ging naar Maria en legde mijn hart bloot. Ik moest afscheid nemen van vrouw en kinderen. Ik kuste Wieke en Francientje en gaf hen een kusje en vertrok. Ik stelde mij onder bescherming van Moeder Hulp-in-alle-nood, je weet wel, de lieve vrouw waar Mam iedere week naar toegaat om te bidden voor een behouden thuiskomst van jou, Har. In Belfeld ging ik de Maas over. De Duitse militaire politie zette mij over. Het regende pijpenstelen. Het was een triestige dag. Tegen de avond kwam ik bij Pennings in Maasbree aan, waar wij voor de duur van de oorlog te gast zouden zijn. Lei, Thei,⁶ Lot van Sprengers en Piet Willems waren reeds aanwezig. Wij zijn hier ongeveer een maand geweest. Steeds kregen we nog berichten van thuis. Maria was met haar kroost naar de Spoorstraat⁷ gegaan. Ze schreef mij: 'Toen ik naar Belfeld ging om het een en ander te gaan halen, hadden de moffen het huis in beslag genomen en alles moest erin blijven. Het zag er al beestachtig uit, want als je varkens en koeien in je huiskamer slacht, dan weet je wel hoe het eruit zag.' Toch hebben Maria en Bertha kans gezien een en ander eruit te krijgen. Enfin, dat was van

Huwelijksfoto Sjeng Huys en Maria Bovee (coll. familie Huys).

minder belang. Wij hebben in deze korte tijd in Maasbree, welke jaren duurde⁸, met kaarten, trumpen en aardappelen schillen om gekregen. Het was de 8ste oktober 1944, toen in alle vroegte de zuster van Maasbree ons kwam waarschuwen dat er die dag een grote razzia zou plaatsvinden. Dit had een zogenaamde goede mof in vertrouwen verteld. Ons werd geadviseerd niet naar de kerk te gaan. Wij beraadslaagden wat wij zouden doen. Het was niet raadzaam in de kou te blijven. Wij gingen dan ook op stap. Lei, Lot van Sprengers, Bèr Pennings en ik gingen door de bossen richting

Baarlo. Thei, Sjang en Piet Willems richting De Struuk. Lei en ik gingen naar An van Hoebert Toën (?). Je kent deze mensen misschien wel. Het boerderijtje ligt tussen Maasbree en Baarlo. Hier was nog een Tegelse onderduiker. De heer Op den Broek, de directeur van de matrassenfabriek Hedebro. Wij werden hartelijk ontvangen en direct gingen wij erop uit om een goede schuilplaats te zoeken. Na lang zoeken hadden wij een geschikte plaats gevonden. Achter de boerderij liep een breed pad en naast het pad stonden eikenstruiken en achter deze struiken vonden wij een natuurlijke kuil. Het land lag er een meter hoger dan het pad. Wij konden dus schuin de Breetseweg en van de andere kant de Baarloseweg bespieden. Wij hadden een verrekijker bij ons en konden de hele omtrek afspeuren. Wij hadden ieder een boek. Ik zat een boek te lezen met als titel Het lokkende vrije leven. Maar het vrije leven zou nog maar van korte duur zijn. Wij kregen geregeld berichten over de toestand van de razzia. De kerk was geheel afgezet en al de mannelijke personen werden gegrepen en weggevoerd. Het was een donkere dag voor Maasbree. Dit was voor ons aanleiding dubbel op te passen. Het liep tegen vier uur, de razzia was ten einde. Wij konden door de bladeren over de verhoogde ligging van het land de moffen zien wegtrekken. Op een gegeven ogenblik kwam een jongen de weg af te gerennen en liep boven over het land langs ons heen. De moffen sprongen van hun fietsen en deze jongen achterna in de richting van ons. Wat te doen? Weglopen? Dan waren wij zeker de sigaar. Wij moesten stil blijven zitten. Hoe dichterbij zij kwamen, des te angstiger het werd. Als we het gekund hadden, zouden we als een mol onder de grond gekropen

zijn. Zij kwamen aan te gehollen als bezetenen boven over het land. Wij hoorden de voetstappen dreunen en het akelige krijsen der hyena's. Wij moesten afwachten, angstig afwachten. Het hart stond bijna stil. Wij voelden dat wij verloren waren. Ze waren de jongen uit het oog verloren en zochten de struiken af. Voetstappen kwamen naderbij. Daar opeens stond hij recht boven ons. Je had toen dat gekaak eens moeten horen. 'Heraus, Schweinehunden. Heraus oder ich schiesse ...' Hij stond als een waanzinnige boven ons met het geweer in de aanslag. Op dat moment hadden we die vent wel levend kunnen begraven. Wij moesten eruit en met een automatisch pistool in de rug werden wij weggevoerd naar Baarlo. De hele dag hoorde je schieten in de bossen. De mensen werden opgejaagd als wilde beesten. In Baarlo werden wij op een pleintje bij de Meule neergezet. Hier stonden reeds tientallen mannen. Onderweg hadden ze ons verteld dat wij voor enkele dagen versterkingen moesten maken in Venlo. Wij hadden niets bij ons dan het pak dat we aan hadden. Toen begon in Baarlo de razzia. Het was verschrikkelijk toen men zag hoe links en rechts de mannen kwamen opdagen met bebloede koppen en angstige gezichten en erachter die ellendige Hitlerknechten. Het was zondag, vele mannen hadden zich omgekleed. Een oud plunje hadden ze zich aangetrokken om te gaan werken. Op hun klompen kwamen ze, die arme stakkers, vrouwen en kinderen huilend achter zich aan. Het was een vreselijk toneel. Ik ben altijd blij geweest dat Maria en familie ons niet hebben zien vertrekken. Het was al tegen de avond, toen een vrachtwagen kwam voorgereden. Wij werden er allen in gestopt. Vaders werden gekust door hun

kinderen, vrouwen omhelsden hun mannen. Het was een verschrikkelijk dramatisch afscheid. Voor velen was het een afscheid voor eeuwig. Ik heb ze gekend die toen afscheid namen van hun dierbaren en in Duitsland hun leven moesten laten. Wij vertrokken. Bij het afscheid hadden de mannen zich dapper gedragen, maar nu pinkten ze af en toe een traan weg. Blerick zag er monsterachtig uit. Tankwallen, loopgraven, gehele rijen opgeblazen woningen. Wij gingen richting station Venlo. Toen wisten wij dat wij naar het moffenland zouden worden getransporteerd. Er stond een trein klaar met beestenwagons en deze waren reeds ten dele gevuld met slaven. Zij keken angstig door die kleine opening welke nog met tralies waren voorzien. Wij werden in zo'n wagon gestopt. Deze werden zo volgepropt dat wij niet konden zitten of liggen. Wij moesten als een beeld blijven staan en langs de trein hoorde je de hyena's janken, razen en tieren. Het Rode Kruis was zeer actief en brachten ons brood en water welke door de kleine openingen werden aangegeven. Vele van onze mannen werden onwel (onder ons zieken, oude mannen en jongens van 15 jaar, een burgemeester en een baron). Zij moesten overgeven en behoeften doen. Gelukkig hadden wij een bus waar ze hun behoeften in kwijt konden. En iedere keer werd het door de enge opening leeggeschud. Er heerste dan ook spoedig een ontzettende stank. Opeens een geweldige knal. Wij werden door elkaar geslingerd. Op het moment meenden wij dat er bommen vielen. De nazi-machinist zette met zo'n geweldige vaart de locomotief tegen het transport dat de hele zaak door elkaar sloeg. Goddank geen ongelukken, althans bij ons niet.

De trein zette zich in beweging. Het was een transport van ca. 2000 mannen. Alles van de overkant van de Maas (Helden, Maasbree, Sevenum, Kessel, Liessel, enz.) Toen wij de grens passeerden, werd het Wilhelmus gezongen. Mijn gedachten gingen naar vrouw en lieve kleine Wieke en Francientje, naar Mam en Pap en alle anderen en speciaal gingen mijn gedachten naar jou en Bèr. Ik heb mijn broers nooit zo goed leren kennen en de mannenmoed welke zij getoond hebben tijdens de oorlog, zijn dan ook steeds een voorbeeld geweest voor mij, en lichter werd mijn lot wanneer ik aan jullie dacht. Als we maar niet de Rijn overgaan, dan komen we wel weer spoedig thuis, werd algemeen gezegd. Maar de trein was hard en taai, zoals de nazi's wanneer het betrof leedvermaak. De trein passeerde de Rijnbrug bij Düsseldorf. De maan scheen helder en ik kon de stad geheel uitgebrand en gebombardeerd zien liggen, want ik stond vlakbij het gat en had de eer om de gedane behoeften eruit te kiepen. 's Nachts om drie uur kwamen wij in Wuppertal aan. De trein stopte nabij een concentratiekamp. Wij moesten allen vlug de wagon uit en ons in rijen van vijf opstellen. Het was een treurig gezicht onze mensen te zien wegtrekken op klompen als schapen. In de struiken en langs de lijdensweg hadden de duivelse tirannen zich opgesteld met een machinegeweer. Enkele mannen moesten behoeften doen. 'Kommt nicht im Frage. Scheiss maar in die Hosen,' was het antwoord. Wij werden naar een concentratiekamp gebracht met hoog prikkeldraad en kijktorens omrand. Het gehele transport werd in een vies lokaal gestopt. We konden ons nauwelijks verdraaien. Dokter Smeets uit

Helden, welke ook bij ons transport behoorde, gaf ons de raad niet te roken en ons kalm te houden, want de verse lucht zou wel gauw genoeg opgeteerd zijn. De ramen en deuren waren hermetisch gesloten. Tegen acht uur 's morgens werden de deuren geopend en als bezetenen stormden we de deur uit om verse lucht te scheppen. We werden weer in rijen van vijf opgesteld. Een gedresseerde hond en barbaarse [...] liepen langs de onschuldige schapen. Owee, als we niet precies achter elkaar stonden. Dan kreeg je een mep of een hond beet je in je benen. We moesten enkele malen rond het kamp lopen. We kregen een vieze barak aangewezen zonder stro, zonder deken. We moesten op de harde planken liggen zonder dekking. 's Avonds kwam groot alarm. We hadden geen schuilkelder. Het was een verschrikkelijke avond. De lucht was bloedrood. Vliegtuigen brandden in de lucht, bommen vielen bij honderden. We zochten dekking naast de barakken. Een priester welke ook bij ons transport behoorde, gaf ons de absolutie en de pauselijke zegen. Gelukkig werd ons kamp niet getroffen. Wij gingen weer slapen. We sliepen al gauw, omdat we reeds enkele dagen niet meer gerust hadden. Gedachten aan thuis, aan vrouw en kinderen maakten je wild. Soms had ik het wel uit kunnen schreeuwen, zo vol zat alles tot boven in de keel. Ik moest alles overboord zetten. Ik mocht niet meer denken aan thuis, omdat het teveel van mijn krachten vergde. We moesten ons taai verzetten en niet meer prakkezeren, want we moesten weer thuis komen. We baden dan ook tot God en wij droegen al de moeilijkheden en offers op voor een behouden thuiskomst en een gelukkig weerzien

Drie dagen zijn wij in dit kamp geweest. Wij werden gemonsterd en als slaven verhandeld. Het grootste gedeelte werd op transport gesteld en enkele uren later zaten we weer in de beestenwagon. Ik meen dat we drie dagen en nachten gereisd hebben en toen hadden wij ongeveer 250 kilometer afgelegd (wat een snelheid). De trein stond stil voor een grote gecamoufleerde munitiefabriek. Het was ijzig om te zien. Zouden wij hier te werk gesteld worden? De trein reed terug en we kwamen aan bij een ijzerertsgruwe. Hier werden wij weer in een politiek concentratiekamp opgesloten. Alweer dezelfde misère als in Wuppertal. Een halve week zijn we hier te gast geweest. En toen werd het duizendkoppig transport verdeeld in groepen van 200 man. Kooplui kwamen en namen ons mee. Waarnaartoe wisten we niet. Onderweg vroegen wij waarheen. Het antwoord was: naar een suikerfabriek. We hadden ongeveer een dag gelopen, toen we de suikerfabriek bereikten. De eerste indrukken waren vreselijk. Wij zagen daar Russen en Italianen en Polen met dikke poten in lompen gehuld. Zij zagen er miserabel uit, geheel vermagerd en verarmd. De Italianen moesten vertrekken, omdat er anders geen plaats voor ons was. Onze mannen werden in een vieze, smerige, vol ongedierte en stinkende barak gestopt. De barakken waren stampvol en wij konden er niet meer bij, zodat ons een iets betere behuizing werd toegewezen. Wij zaten met zes Tegelsen op een kamertje: Lei, ik, Op het Broek, Mr. Lucker en de gebroeders George en Eugène van Basten. Op de suikerfabriek hebben we het betrekkelijk goed gehad. Alleen die verschrikkelijke onzekerheid over thuis. We werden gepijnigd en gelouterd in ons leed en verdriet. Wij hoorden van

zware gevechten ten oosten van Helmond. We moesten alles weer opzij zetten en niet denken, want thuis wachtten ze op ons. Moeilijk en zwaar was het om de offers te brengen en wij baden en deden goed.

't Was de dag voor Mams verjaardag, 27 november 1944, toen 's avonds een mof op ons kamertje kwam met de kaart waarop stond dat de volgende morgen om 7 uur tien man moesten klaarstaan, gepakt en gezakt. Bij deze namen prijkte ook de mijne. En geprakkezeerd en geredeneerd wat dat zou betekenen. We hadden wel eerder gehoord dat wij allen naar verschillende windstreken verspreid zouden worden. 's Morgens had ik mijn pak aange trokken, want anders had ik niks en ik stond klaar in de suikerfabriek. Het was 28 november, de dag van Mams verjaardag. Lei en ik feliciteerden ons. Een traan werd gauw wederkerig weggepinkt. We moesten hard zijn, want wij stonden nog voor grote verrassingen. Tegen 10 uur kwamen enkele moffenheren om ons te halen. Het eerst wat wij vroegen: 'Waarheen?' Zij antwoorden bruut: 'Naar de Poolse grens.' 't Was alsof ze mij met een hamer tegen de kop sloegen. Ik moest afscheid nemen van mijn dierbare broer Lei, van de Tegelsen en van de overige vrienden. Een handdruk, een traan en wij werden op een open vrachtauto geladen. Het was verschrikkelijk koud. Wij waren reeds 400 km van huis en er kwamen er nog 1400 bij. Ze brachten ons naar het kantoor van de Herman-Göringwerke om de papieren klaar te maken. Levensmiddelenkaarten voor twee dagen, een boevenpak en een paar gummilaarzen. We hadden vrij tot 4 uur n.m. en maakten van de gelegenheid gebruik om brood te kopen en even naar de kerk en naar de pastoor te

Blik op Katowice rond 1940 (coll. onbekend).

gaan. Toen hij de [...]° van ons hoorde dat wij op transport gesteld werden naar Polen, gaf hij ons tien procent kans dat wij terugkeerden. Hij was ook in Polen geweest en kende de toestand. Hij gaf ons zijn priesterlijke zegen en enkele bemoedigende woorden. Hiermee gingen we de reis aanvaarden. Enkele Polen gingen ook mee als vertolkers. Zij waren uit de plaats waar wij heengingen. Wij vroegen belangstellend aan hen: 'Waar gaan we heen?' Ze antwoordden: 'Naar Starochowice'. Dit ligt in het hartje van Polen, vlak aan het Russische front. Dus niet naar de Poolse grens, maar naar Midden-Polen. Ze vertelden dat de Russen een grote ring hadden gevormd welke bijna gesloten was. Op een

plaats zaten ze ... 30 bij 60 à 70 km van dit stadje verwijderd en ze gaven ons te kennen: 'Het is er zeer gevaarlijk, wel niet met bombardementen, maar met partizanen.' We hadden de laatste dagen zoveel moeilijkheden te overwinnen gehad, het kon er wel bij. Het kon mij ook niks meer schelen, we zijn maar één dood schuldig. In Godsnaam: wat gebeurt, gebeurt. Wij zijn machteloze, rampzalige mensen geworden. We werden weer in een auto gestopt en reden verkleumd van de kou naar het station Hildesheim. Voordat we de trein instapten, kregen we groot alarm. Goddank geen aanval. De trein vertrok twee uur later richting Goslar, Leipzig, Dresden, Breslau, Katowisch. We hadden een halve week gereisd voordat wij in Katowitsch aankwamen. Hier moesten wij overnachten. We sjouwden de zware kisten met

materialen naar de wachtkamer. Zelf werden we in een smerig hok geduwd. Van slapen kwam natuurlijk niks terecht. Enfin, de hele week hadden we al niet kunnen slapen. Ik ging dan ook eens een kijkje nemen en wat ik toen zag, een hok verder? Vrouwen, kinderen, mannen, jongens, vrouwen welke moesten bevallen, alles lag daar opgepropt vol, als was het een vleesklomp. Ik zal deze nacht nooit vergeten. Een nacht in Katowitsch.

's Morgens in alle vroegte vertrokken wij. Ons brood was zo goed als op. Goddank dat wij wat suiker hadden meegenomen. Wij passeerden de Duits-Poolse grens en na enkele dagen de Pools-Russische grens. Hier stopte de trein en de papieren werden gecontroleerd. De moffen zeiden dat we in de militaire zone kwamen en bij het geringste vergrijp, wat zij vergrijp noemden, werden wij neergeschoten. De spanning zat in de lucht. Men kon voelen dat wij het front naderden. Kanonnen bulderden en vlieg-machines ronkten. Enfin, dit waren wij gewend, want toen ze ons oppikten was de Amerikaan reeds in Meyel. Wij spoorden langs honderden kilometers lange wouden. Het was heerlijk om te zien, maar je genoot niet ten volle van deze natuurpracht, omdat wij te moe en te uitgeput waren. Wat leven die mensen toch in armoede! Kleine houten hutten, smerig en vies. En als je dan in zo'n Pools stadje komt, wat in algemeen gesproken toch een architectuur. Er is geen samenhang, geen eenheid in de nederzetting van woningen. En hoe vuil en smerig is het daar. Het is geen vergelijk met Tegelen en geen andere plaats in Holland. Eindelijk kwamen we dan 's zondags om 3 uur in Starochowize aan. We hadden ontzettende honger. In Duitsland op het kantoor hadden ze ons medegedeeld dat

wij dezelfde behandeling en goed eten en drinken zouden ontvangen als de moffen. Maar jawel, we kregen 1 snee brood met wat jam. Een onderdak hadden wij nog niet. 's Avonds hadden de moffen een gebouwtje en wat stro voor ons geregeld. In dat gebouw waren geëvacueerde zieken uit Warschau ondergebracht. Wat deze mensen hebben meegemaakt en hoe ze eruit zagen is niet te beschrijven. We waren erg moe en sliepen gauw. Aan de ene kant de vrouwen, kinderen, mannen, ouden van dagen en aan de andere kant 10 zwakke Hollanders.

's Nachts werd ik wakker, ik hoorde en zag een schim voorbijgaan. Het kon wel de dood zelf zijn geweest. Het was een vrouw in nachtgewaad, geheel ondervoed en vermagerd. Ze keek wild voor zich uit. Zij moest tussen ons door lopen om naar de wc te gaan. Wij hadden namelijk voor 150 personen één wc en één wasgelegenheid zonder zeep en handdoek.

's Morgens om 7 uur moesten we reeds aan de fabriek zijn. Wij moesten grote constructiehallen afbreken waartussen stenen muren waren opgetrokken. We zouden aan de fabriek te eten krijgen, maar jawel, we kregen een grote zware voorhamer, je weet wel, welke de smid gebruikt, in onze handen. We moesten werken en we werkten graag, omdat het bitter koud was om een beetje warm te worden.

Tegen 3 uur kregen we het eerste eten, een kannetje soep met een snee brood, vijf kannetjes voor tien man. Een week later zijn er nog eens 40 Hollanders bij gekomen. Toen moesten uit vijf kannetjes 50 mannen eten. Deze werden ook nog eens in hetzelfde gebouw gestopt. Wat een [...].! Goddank dat wij af en toe de gelegenheid hadden om naar de kerk te gaan om daar kracht en sterkte te zoeken. Het waren hier

bijna allemaal katholieken en wat kunnen die mensen overtuigend bidden! Ze zijn 100 maal eerbiediger als in Holland. En wat kunnen deze mensen en deze kinderen prachtig zingen. Ik zal het nooit vergeten: Kerstmis in Polen.

Kerstmis, men kan het zo moeilijk schrijven wat dan in je omgaat. 't Is alsof het bonst in je kop en je gehele lichaam trilt, wanneer je dan staat aan de kribbe ver van huis, verjaagd van je thuis, van vrouw en kinderen, van alle dierbaren. Ik heb toen speciaal aan jou gedacht en het Poolse kerstkindje gevraagd dat het jou zou beschermen en terugvoeren naar je ouderlijke woning, Har. Dit was maar één kerstmis en voor jou wordt het al de 6de, Maar je weet nu dat alles goed is.

Deze laatste kerstmis in den vreemde zal je goed doen. Ik kan mij indenken dat je overgelukkig bent en dat voor jou een nieuw leven is begonnen, sterker en steviger met een vast omljnd doel straks thuis te komen, te danken ... en te gaan werken voor het grote doel waarvoor wij geschapen zijn: God dienen en de hemel te verdienen.

Kerstnacht werd Starochowize door de Ivans¹¹ gebombardeerd. Er werd geen alarm gegeven en we hadden geen schuilkelder. De bommen vielen vlak bij ons, met gevolg dat dat de hele zaak schudde en de ruiten eruit vlogen. Wij moesten maar rustig afwachten. Resultaat: verschillende doden en [...]¹²

Nieuwjaarsavond eenzelfde aanval. Het was de tweede januari toen ik naar de bank moest gaan om merken om te wisselen tegen zlotys, want Polen namen geen merken aan. Hannes Wijnen uit Sevenum een man van 60 jaar en met één oog ging met mij mee. De bank was echter nog gesloten en zou tegen 9 uur geopend worden.

Wij hadden nog even de tijd en liepen naar de kerk. Nauwelijks waren we in de kerk of wij werden op de schouders geklopt. Een Pools misdienaartje gaf ons te kennen dat wij de kerk moesten verlaten. Met gebaren gaf hij ons te verstaan dat deze gesloten moest worden.

Wij verlieten de kerk. Buiten gekomen zagen we dat Duitse posten de weg afgezet hadden, maar gelukkig niet de straat welke wij moesten bewandelen. Het was geen zuivere koek, er zat spanning in de lucht. Er ging iets gebeuren.

Met een beklemd hart liepen we een draaierige weg af en kwamen op de markt. Nu zagen we wat er gaande was. De gehele markt was afgezet door de moffen met automatische pistolen en mitrailleurs. Er was markttag ... en alle mannen, vrouwen en kinderen werden als het ware ingesloten. Iedereen welke de markt in liep, kwam er niet meer vandaan. Wij liepen de markt af en kwamen aan de overkant van de markt. Wij wilden zonder meer door de posten lopen, maar jawel: 'Halt! erin blijven!' Wij zeiden dat we Hollanders waren en werkten bij Stahlwerke. 'Er komt hier niemand vandaan!' Wel konden wij aan de overkant van de markt een officier wagen om vrijgelaten te worden. Er kwam een akelig angstig gevoel over ons. Het was een paniekstemming op deze markt. Mannen keken wild terwijl vrouwen en kinderen wanhopige kreten uitten. De Ivans ... kwamen op deze angstige middag de zaak completeren door te schieten met mitrailleurs ... en te bombarderen.

Ik vroeg aan een Pool wat dit te beduiden had. Hij gaf me te kennen dat op Nieuwjaarsavond de partizanen verschillende moffen hadden afgemaakt en dat nu willekeurige mannen zouden worden opgepikt om gefusilleerd te

worden. Ik zei tegen Hannes dat wij moesten proberen om zo gauw mogelijk hier vandaan te komen. Inmiddels waren wij aan de overkant van de markt en stapten naar de officier. Ik had nog geen paar woorden gesproken of hij snauwde mij af: 'Erin blijven! Over 15 minuten is het afgelopen.'

Op de markt was het een gejammer van de Poolse vrouwen en kinderen. Het was zenuwslopend. Er zou iets verschrikkelijks gaan gebeuren. Rondom het plein waren de vuurwapens op ons gericht. En wij hadden geen andere gedachten als dat ze ons allen zouden neerknallen. Want het zou heus niet de eerste keer geweest zijn. Intussen had ik reeds de vierde officier aangesproken zonder resultaat. Terwijl ik met de vijfde bezig was, welke wonder boven wonder mij aanhoorde en om een Ausweis vroeg. Wij hadden een klein papiertje waarop stond: 'Werksausweis. Der Hollander Jan Huys geb. am 3.9.13 in Tegelen ist berechtigt das Hutergelände der Stahlwerke Braunschweig zu betreten. Starachowice 1 dezember 1944.' 'Heraus!' was het antwoord. Opgelucht gingen wij naar de posten en vertelden wat de officier gezegd had. 'Wanneer wij geen bevel hebben, blijven jullie erin,' was het antwoord. Weer terug. Goddank konden wij hem ... direct terug vinden.

Deze gaf de posten toen bevel ons vrij te laten. En een half uur later zagen wij een twintigtal Polen ... wegvoeren, welke zeker zijn doodgeschoten.

Het was de 5de januari 1945, toen wij zware ijzeren ramen met een lier in de wagons moesten laden. Wanneer er wagons kwamen moesten wij werken als een paard, hadden we geen ogenblik rust en werden wij behandeld als

slaven. In de kortst mogelijke tijd moesten de wagons geladen zijn. Voorzorgsmaatregelen werden niet genomen. Zo gebeurde het dan ook dat toen wij vier ramen in de wagon hadden staan en de vijfde erin werd gedraaid en deze even tegen de in de wagon staande ramen tikte, deze overkwamen, waarbij een jongen uit Helden een zekere Jan Brummans ... bekneeld raakt tussen de zijwand van de wagon en de ramen. Hij gilte verschrikkelijk. Met alle macht en met een breekijzer hebben we hem kunnen bevrijden. Het onderlijf was geheel ingedrukt. Met vier vrienden van hem en ik hebben we hem op een draagbaar naar het ziekenhuis vervoerd. Onderweg snikte hij droevig en zei: 'Ik wou dat mijn vader en moeder nu even bij mij zijn. Ik ben zo ver van huis.' Hij hield mijn hand stevig vast. Ik voelde dat hij zijn laatste woorden aan mij wou uitspreken. Hij vervolgde: 'Ik vind het zo erg voor vader en moeder. Verleden jaar is reeds een broer van mij verongelukt en nu ik.' Hij snikte droevig. Ik voelde de eenzaamheid van deze jongen. Hij moest afscheid gaan nemen van zijn geliefde ouders, van al zijn dierbaren. Het was een aangrijpend moment. Enkele dagen later na geopereerd en voorzien te zijn van de laatste n.h. Sacramenten hebben wij hem begraven in de koude Poolse aarde.

Vervolgbrief van 19 maart 1946

Beste Har,

De laatste dagen dat wij in Polen vertoefden, waren wij met de helft zieken. Twee waren er reeds gestorven terwijl er nog verschillende onder doktersbehandeling waren. Veertien dagen voor ons vertrek kon men voelen en zien dat het hier in Polen op zijn einde liep. Wanneer wij 's morgens om vijf uur op pad moesten om brood te halen (voor ieder een snee + een paar kannen 'moekefoek' = koffie) hoorden wij de kanonnen bulderen en zagen in de verte het front. De hemel was daar roodgekleurd. Iedere dag kwam het dichterbij. Het vee werd in zijn geheel meegenomen, precies zoals wij het meegemaakt hadden in Maasbree en omgeving. Wij zeiden onder elkaar: 'Dan zullen straks ook wel de mensen worden weggevoerd', en jawel, enkele dagen later zagen wij de Poolse mannen – gehele colonnes – aankomen. Zij werden in veewagens opgesloten, terwijl vrouwen en kinderen wenend en met allerlei levensmiddelen hun mannen en jongens vergezelden. Wij konden precies alles bespieden, want het station lag recht tegenover ons verblijf. Opnieuw werden wij eraan herinnerd dat wij op precies dezelfde wijze ontvoerd waren. Diep medelijden hadden wij met deze Poolse vrouwen en kinderen en met hun mannen en jongens welke wederzijds een ondragelijk bitter en onzeker leven tegemoet gingen. Het was dan ook een verschrikkelijk dramatisch afscheid. Wij hebben deze barbaren, deze moffen van dichtbij ver[...]eten¹³ en met afschuw gadeslagen. Nuchter hebben we dit tafereel gadeslagen en ons afgevraagd hoe het in

Godsnaam mogelijk is dat deze mensen zo onmenselijk brutaal en hard kunnen zijn. Enkele dagen later begon de grote wanordelijke terugtocht. Ook weer precies als we het thuis gezien hadden (in sept. '44). De Russen zaten de moffen op de hielen. Het artilleriegeschut en de mitrailleurs kon men duidelijk horen. Munitieopslagplaatsen vlogen in de lucht. Leidingen werden aangelegd om fabrieken op te blazen. Het treinverkeer lag zo goed als stil. Het was op zondag 12 januari 1945. Als gewoonlijk gingen wij naar de fabriek. Op het werk werd ons medegedeeld dat wij maandag zouden vertrekken. De Rus, zo zeide men ons, is vlakbij. 's Middags kregen wij bevel hedenavond om 5 uur te vertrekken. Nu was het zaak te zorgen dat wij eten kregen. Godzijdank hadden wij enkele dagen geleden contact gekregen met het Poolse hulpcomité via de geestelijkheid in verband met het sterfgeval van Jan Brummans. Wij stapten dan ook naar dit comité om levensmiddelen te verkrijgen voor de grote en moeilijke terugreis. Hartelijk werden wij ontvangen en kregen zoveel mede dat wij onderweg niet te klagen zouden hebben. Deze gave welke zeer zeker vele ons leven gered heeft, kunnen wij de Polen nooit vergoeden. (Of is de dood van Jan Brummans het grote offer dat hij gebracht heeft het middel van God geweest om ons te redden door ons in contact te brengen met het Poolse hulpcomité?). Het brood en de jam in een deken gedraaid tot een rug-pungel, stonden wij 's avonds in de bittere koude op het station te wachten tot er een trein zou arriveren. Een uur hadden we gestaan toen de z.g. Transportführer zeide dat de trein binnen enkele minuten zou binnenlopen en ons mededeelde dat wij 1 minuut de

gelegenheid hadden in de trein te stappen en hij verder al het risico en de verantwoordelijkheid of we al of niet meekwamen individueel op ons afschoof.

In de verte zagen we de trein hijgend en stotend, of ware het zijn laatste ademtocht, aankomen. Verwonderd keken wij toen deze voor onze neuzen stopten en zagen dat het niet een personen-, noch een goederentrein, maar een materiaaltrein was met uitsluitend oorlogstuig zoals tanks, kanonnen, auto's e.d.

Vlug sprongen wij op deze trein en in de open lucht en bittere koude pufte hij verder. Na enkele uren kwamen we uitgeput van de koude op een groot station aan. Hier moesten wij overnachten in een wachtkamer waar de zenuwen van de moffen ten top gestegen waren. Het krioelde van de z.g. Germanen. 's Morgens om 5 uur moesten wij weer vertrekken. Een half uur hadden wij in de duisternis over tientallen lijnen gestrompeld, toen wij de bewuste trein te pakken hadden.

Het was warempel een verwarmde personen-trein. Toen wij echter goed en wel zaten, hoorden wij buiten het geschreeuw van de moffen: 'Uitstappen. De personentreinen zijn alle vervallen.'

Om 7 uur zou nog wel een goederentrein vertrekken. Deze trein moesten wij kosten wat kost te pakken zien te krijgen, daar wij anders in Russische handen zouden vallen. Weer terug over spoorlijnen en treinen geklauterd tot wij na enige tijd vermoeid en verkleumd plaats hadden genomen in een goederenwagon.

Het was danig koud en de sneeuw joeg over de Poolse vlakte. Een dag hebben wij zo gereisd, toen wij in Lodz (Lidmanstadt) arriveerden. Wij waren uit de gevarenzone. Onze trein was

wonder boven wonder door een front van 1½ km heen gespoord. In Lodz kregen wij een D-trein welke ons zou brengen tot Leipzig. De volgende dag kwamen wij in Leipzig aan. Het grote station lag prachtig in mekaar. Geweldige zuilen en muren lagen als pulver door elkaar. Nauwelijks waren wij uitgestapt of de sirenes loeiden groot alarm. Onder het station waren grote kelders aangebracht, waarin wij onze toevlucht namen. Na een uur werd vrij gegeven. Niets gebeurd. Wel diezelfde dag 's avonds hebben ze Leipzig goed geraakt. 's Middags om 2 uur zijn we vertrokken en kwamen de volgende dag 's avonds in Goslau aan. Hier hoorden wij dat Watenstedt zwaar gebombardeerd was. Lei en vele kennissen waren hier te werk gesteld. Een week heb ik in onzekerheid verkeerd of Lei al of niet was omgekomen. De volgende morgen kwamen we in Salzgitter, onze bestemming, aan (Salzgitter ligt enkele kilometers van Braunschweig). Wij moesten ons melden op kantoor en kregen een dag vrij om de nodige formaliteiten te vervullen.

We werden in Lager 1 gestopt (stube 63). Een stinkende vieze barak. Die dag werd ik buitengewoon begenadigd. Vanaf het kantoor ging ik op mijn eentje – het was of ze mij de weg wezen – op stap en ging eerst naar het mooie gotische kerkje om daar God te danken voor onze behouden terugkeer. De pastoor waarmee ik reeds eerder kennis had gemaakt, was juist bezig een huwelijk in te zegenen. Het was een koude verbintenis. Het uiterlijk vertoon van de huwelijkskandidaten was miserabel.

Automatisch ging ik van de kerk naar de pastoor. Hij stond verwonderd dat wij weer behouden in Midden-Duitsland waren gearriveerd. Terloops vroeg ik of hier ter plaatse een drukkerij was.

'In de Warnerstrasse 7. Druckerei E. Appelhaus en co.,' was het antwoord. Zonder te denken liep ik door het oude stadje en kwam terecht waar ik zijn moest. Ik stapte een klein kantoorwinkeltje binnen en vroeg aan een Duits meisje of ze voor mij geen werk hadden in de drukkerij. Ze ging naar het kantoor en even later moest ik op kantoor mijn kennis in woord brengen waarna ik direct werd aangenomen.

Hier kwam ik van de hel in de hemel wat het werk betrof. Ik zag weer drukmachines, letters, lijnen, bokken, enz. Ik voelde mij weer thuis tussen dit gerief. Verlost van het geestdodende werk welke wij buiten in de koude moesten verrichten. Enkele dagen kreeg ik vrij af om naar Lei te gaan, want ik had nog steeds niets gehoord. De volgende dag ging ik dan ook met een benauwd hart naar Watenstedt. Het is een stad van barakken en een geweldig fabriekscomplex. Hier liggen de grote oorlogsfabrieken van de Hermann-Göring-Werke. Na lang zoeken vond ik Mr. Lücker en Op het Broek en zag verschillende kennissen welke met mij op de suikerfabriek gewerkt hadden. Ze waren voor mij bijna onherkenbaar. Flinker stevige mannen waren nu tot op het been vermagerde mensen geworden. Ik heb ze dan ook zien lopen met een deken omgeslagen op een paar houten zooltjes zonder kousen. De ogen puilden uit hun kassen en het gezicht was ingevallen, onherkenbaar. Zo strompelden velen vooruit hun laatste gang. Wanneer men ze aansprak kreeg men taal noch teken te horen. Ze waren geheel versuft, uitgeput en levensmoe. Lei was op de fabriek en (ik) kon hem niet te pakken krijgen. Voor hem had ik een Pools brood en wat shag meegebracht. Ik informeerde naar de toestand van Lei. 'De laatste weken,' zo zei men mij 'was

Lei erg stil geworden. Hij zat iedere avond met het hoofd tussen zijn handen en prakkiseerde veel.'

Dit was voor mij aanleiding om hem zo spoedig mogelijk uit deze hel te halen.'s Zondags daaropvolgend stond Lei plotseling voor mij. Ik schrok toen ik hem zag; geheel vermagerd en verarmd en met een paar flinke zweren stond hij voor mij. Dan eerst voel je wat een broer voor je betekent. Wij schudden ons flink de hand en waren overgelukkig ons weer te zien. De eerste uren kwamen wij niet uitverteld. En toen zei ik dat ik zou proberen hem bij me in de drukkerij te krijgen, kwamen tranen in zijn ogen. Veertien dagen later stond Lei naast mij in de drukkerij en hebben de laatste twee maanden een betrekkelijk goed leven gehad. In deze drukkerij werkte nog een Hollander (een Fries), 'n beste kerel, drie Fransen, een Spanjaard, vier Duitsers en wat vrouwen en meisjes. De eerste week heb ik natuurlijk mijn kennis op typografisch gebied getoond. Ik moest een 'aveltje'¹⁴ uitgooien om een snoek te vangen. Met andere woorden: ik had te zorgen dat Lei spoedig hier te werk gesteld werd. Lei heeft een prachtleventje gevoerd. Papierkorven leeggemaakt, vormen gewassen en een beetje gedistribueerd om de schijn te wekken dat hij algrafisch¹⁵ was. Verder heeft hij goed kunnen organiseren,¹⁶ want hij genoot het vertrouwen van de moffen. In de kelder van het woonhuis moest hij iedere dag water uit een potje scheppen. Naast dit potje stond een grote gecamoufleerde kist met aardappelen. Of hij het geroken heeft weet ik niet, in ieder geval had hij ze spoedig ontdekt en iedere avond ging een tas met aardappelen naar het Lager. Inmiddels zullen de moffen wel ontdekt hebben dat van de voorraad aard-

appelen weinig over gebleven is en wij waren er mee gered.

(In klad verder)

De laatste weken voor de bevrijding was er doorlopend alarm en zaten wij zowat de hele dag in de bunker. Wanneer wij nachtwerk hadden, dit was om de week, werd, wanneer de baas ten ruste lag, naar de radio geluisterd op het kantoor. Wij wisten precies hoe de stand van zaken was. De laatste dagen gaven de Duitsers zelf melding over de radio hoever de Amerikaanse tanks waren. Elk uur kregen wij hieromtrent nieuwe berichten, totdat ze twintig kilometer voor onze plaats waren. We kregen dan ook al gauw pantseralarm welke vijf minuten duurde. Wij stonden in de tuin en beraadslaagden wat wij zouden doen: in de drukkerij blijven of naar de bunker gaan. In de verte hoorde men de kanonnen bulderen en ieder kwartier kwam het dichterbij, totdat we op een gegeven ogenblik de mitrailleurs heel dichtbij hoorden ratelen en de granaten overvlogen. Er werd nu gauw een besluit genomen en veiligheidshalve gingen wij onder het granaatvuur naar de bunker. In de verte stond reeds een dorp in lichterlaaie. Enkele Duitsers welke ook in de drukkerij werkten, kwamen even later bloedend de bunker in. Zij waren door granaten gewond. Zij vertelden dat verschillende granaten in de drukkerij waren ontploft.

(Hier stopt Sjeng Huys' relaas. Er volgen nog enkele herhalingen en losse aantekeningen in klad, maar zonder relevante nieuwe informatie.)

Wim Poell nu.

In 2004 publiceert oud-Tegelenaar Wim Poell in eigen beheer een boekje met herinneringen aan de oorlog in Tegelen.¹⁷. Het is dan bijna zestig jaar geleden dat Tegelen werd bevrijd. Wim werd op 17 november 1938 in Tegelen geboren, als zoon van de in Helden-

Panningen geboren Toën Poell (1908-1979) en de Tegelse Mien Sijbers (1907-1970), die op 17 augustus 1936 in Tegelen zijn getrouwd. Wim is hun tweede kind, van in totaal drie jongens en twee meisjes. Wims vader is hoofd afdeling Bevolking en Burgerlijke stand van de gemeente Tegelen en het gezin woont op een bovenwoning aan de Spoorstraat 64a. In het schooljaar 1943-1944 gaat Wim voor het eerst naar de kleuterschool, dan nog bewaarschool genoemd, waar hij o.a. leert bij luchtalarm onder de bankjes te kruipen. Hij doorloopt de lagere school in Tegelen, zijn middelbare school in Venlo. In 1959 verlaat hij Tegelen voor zijn militaire dienst in Venlo, Ermelo, La Courtine en Steenwijk. Daarna studeert hij economie aan de Universiteit Tilburg. Na zijn afstuderen treedt hij als bedrijfs econoom in dienst van Gemeentebedrijven Maastricht. Hij vestigt zich dan definitief in Zuid-Limburg, eerst 7 jaar in Maastricht, daarna 26 jaar in Ulestraten en sinds 2000 in Mheer. Tijdens zijn werkzame leven als bedrijfs econoom, loco gemeentesecretaris in Heerlen, part-time docent aan de heao en tenslotte directeur Nutsbedrijf Heerlen bleef hij belangstelling houden voor geschiedenis, politiek en

Woning gezin Poell-Sijbers, Spoorstraat 64a Tegelen (coll. Wim Poell).

kunst. Sinds zijn pensionering houdt hij zich o.a. bezig met de zorg voor een Rijksmonument¹⁸, het schrijven over regionale geschiedkundige onderwerpen¹⁹, genealogie²⁰ en het bezoeken van musea in klein groepsverband. Wim is sinds 1966 getrouwd met de eveneens in Tegelen geboren Ger Raijer (1941). Zij hebben twee zonen en vier kleinkinderen.

Begin 1944 krijgt het gezin Poell-Sijbers in hun woning (ingang voordeur links) aan de Spoorstraat bezoek van ome Piet, de tien jaar jongere broer van moeder. Uit zijn gedrag spreekt onrust. Hij loopt naar de erker in de woonkamer op de eerste verdieping

en vanachter de overgordijnen observeert hij een politiemannet die door de Spoorstraat loopt. Pas na de oorlog wordt de achtergrond van dit gedrag duidelijk. In zijn bundel herinneringen heeft Wim Poell een apart hoofdstuk aan deze ome Piet gewijd.

Wanneer Tegelen in september 1944 wordt ingelijfd bij Duitsland en een Duitse burgemeester krijgt, besluit vader Poell, in navolging van burgemeester Pesch, gemeentesecretaris Kelle-naers en veel van zijn collega's onder te duiken. Het gezin vlucht naar de overkant van de Maas, waar moeder en de vier kinderen onderdak vinden bij de familie Haenen in Baarlo en vader onderduikt bij boer Grubben in Maasbree. Baarlo en Maasbree worden in november bevrijd, maar het gezin kan niet terug, want Tegelen is nog bezet gebied. In maart 1945 is ook Tegelen bevrijd en wanneer het gezin terugkeert in de Spoorstraat, krijgen ze te horen, dat de oudere broer van vader, ome Jos (zie foto op blz. 56, rechts naast de bruid) een paar dagen eerder aan een nierkwaal is overleden en dat Ome Piet, de broer van moeder is vermoord. In het archief van mijn vader tref ik in 1979 ook

Piet Sijbers (coll. Wim Poell).

een uitgebreide documentatie aan over ome Piet Sijbers²¹. Hij wordt geboren op 15 september 1917 te Tegelen als Peter Arnold Leo Sijbers in het gezin van het echtpaar Sijbers-Hendriks, dat uiteindelijk veertien kinderen telt, acht dochters en zes zonen. Opa Sijbers²² is sigaren-

Vader Toën Poell (coll. Wim Poell).

fabrikant²³. Piet is vernoemd naar Ome Piet van den Bongard, de Rome-reiziger, die verwant is met moeder Sijbers-Hendriks (zie foto op blz. 56, 2e rij van boven, geheel links). Piet groeit op in Tegelen en leert het vak van sigarenmaker van zijn vader. Zijn verblijf op het seminarie van de paters Capucijnen duurt maar kort en leidt niet tot resultaat. Wel is hij godvruchtig en onder andere lid van de broederschap van Heilige Gerardus. Wanneer de oorlog uitbreekt is hij 22 jaar. Blijkens een verstekvonnis van het kantongerecht te Roermond²⁴ wordt hij wordt hij wegens overtreding der Wet Autovervoer Personen d.d. 8 april 1942 veroordeeld tot een boete van f 3,- of 2 dagen hechtenis. Hij is dan koopman en zwervende. Waarom hij geen vaste woon- of

Trouwfoto Poell-Sijbers, met Gertruda (Druuk) Sijbers (tweede van links op zittende rij) en Johannes (Jan) Op het Veld (links van haar) (coll. Wim Poell).

verblijfplaats heeft en wat de reden is van zijn onrust bij zijn bezoek aan ons huis, zoals hiervoor vermeld, blijkt uit het volgende²⁵: 'Het was op dinsdag 2 juni 1942 's avonds toen enkele leden vermoedelijk van de Duitse Sicherheitsdienst een inval deden in het kosthuis van Piet Sijbers aan de Grootestraat 106 te Tegelen²⁶, met de bedoeling hem te arresteren, naar hem werd meegedeeld, verdacht van spionage. Met medewerking van Nederlandse Marechaussees, die daar ook in de kost waren, weet hij echter te ontsnappen. Van 2 juni 1942 tot juni 1943

duikt hij onder bij zijn zus Gertruda (Druuk) Sijbers, gehuwd met Johannes (Jan) Op het Veld, wonende Posthuisstraat 36, hoek Engerstraat. Dit is slechts enkele honderden meters verwijderd van zowel zijn eerdere kosthuis als van zijn ouderlijk huis Bergstraat 16. In juni 1943 moet hij opnieuw van onderduikadres veranderen, wanneer hij in het huis van zijn zus is gesignaleerd. Dan gaat hij terug naar zijn ouderlijk huis aan de Bergstraat en hij blijft daar bijna een jaar, tot 17 mei 1944. Op die woensdag vertrekt hij vroeg in de morgen naar België en hij vindt daar onderkomen in Kessenich bij de familie Verstraeten. Hij wijkt uit naar België op advies van de eerwaarde heer Hermkens, toen kapelaan te Montfort. Hij ook

Kapelaan G.H.H. Hermkens (coll. Wim Poell).

zorgt ervoor, dat Piet Sijbers terecht kan bij de familie Verstraeten.' Kapelaan G.H.H. Hermkens²⁷ is geboren op 5 januari 1903 te Venlo en op 21 maart 1931 tot priester gewijd te Roermond. Van 1 oktober 1938 tot 1 januari 1942 is hij kapelaan in de Heilig Hartparochie in Tegelen. Dan gaat hij naar Montfort waar hij ook actief is in de LO.²⁸ Samen met Huub Seegers, duikhoofd te Montfort, helpt hij onderduikers en piloten o.a. met *frontcrossing*, het passeren van de gevechtlijn, zodat ze via België en Frankrijk terug konden keren naar Engeland. Samen met zijn neef, rector J.J. Hendrix uit Beek-Maasbracht, die na zijn evacuatie bij Hermkens onderdak vindt, wordt hij op 17 december 1944 als gevolg van verraad gearresteerd door de Duitsers op beschuldiging van hulp bij *frontcrossing*. De beide geestelijken komen in Buchenwald terecht. Op 8 februari 1945 raken ze zwaar gewond bij een bombardement op een fabriek, waar ze tewerkgesteld zijn. Hendrix overlijdt een dag later en kapelaan Hermkens bezwijkt 18 februari 1945 aan zijn verwondingen. Dat kapelaan Hermkens Piet Sijbers een onderduikadres bezorgt, is te verklaren uit een aantal omstandigheden. Hermkens is tot 1 januari 1942 kapelaan in Tegelen. Daardoor zal hij Piet Sijbers en zeker zijn zwager en mijn vader Toën Poell hebben gekend. Deze laatste is ook goed bekend met de LO.²⁹ Hermkens is bovendien betrokken bij de pilotenhulp en een belangrijke

zorgt ervoor, dat Piet Sijbers terecht kan bij de familie Verstraeten.'

Kapelaan G.H.H. Hermkens²⁷ is geboren op 5 januari 1903 te Venlo en op 21 maart 1931 tot priester gewijd te Roermond. Van 1 oktober 1938 tot 1 januari 1942 is hij kapelaan in de Heilig Hartparochie in Tegelen. Dan gaat hij naar Montfort waar hij ook actief is in de LO.²⁸ Samen met Huub Seegers, duikhoofd te Montfort, helpt hij onderduikers en piloten o.a. met *frontcrossing*, het passeren van de gevechtlijn, zodat ze via België en Frankrijk terug konden keren naar Engeland. Samen met zijn neef, rector J.J. Hendrix uit Beek-Maasbracht, die na zijn evacuatie bij Hermkens onderdak vindt, wordt hij op 17 december 1944 als gevolg van verraad gearresteerd door de Duitsers op beschuldiging van hulp bij *frontcrossing*. De beide geestelijken komen in Buchenwald terecht. Op 8 februari 1945 raken ze zwaar gewond bij een bombardement op een fabriek, waar ze tewerkgesteld zijn. Hendrix overlijdt een dag later en kapelaan Hermkens bezwijkt 18 februari 1945 aan zijn verwondingen. Dat kapelaan Hermkens Piet Sijbers een onderduikadres bezorgt, is te verklaren uit een aantal omstandigheden. Hermkens is tot 1 januari 1942 kapelaan in Tegelen. Daardoor zal hij Piet Sijbers en zeker zijn zwager en mijn vader Toën Poell hebben gekend. Deze laatste is ook goed bekend met de LO.²⁹ Hermkens is bovendien betrokken bij de pilotenhulp en een belangrijke

pilotenlijn die van Nederland naar België loopt via Kessenich. Tevens is zoon René van de familie Verstraeten min of meer betrokken bij het verzet.³⁰

Van het verblijf van Jean Eulaerts – de nieuwe naam die Piet Sijbers, compleet met vals *Eenzelvigheidsbewijs* aanneemt – weet de zus van René, Maria Verstraeten, toen twaalf jaar oud, zich het volgende te herinneren: 'Jean was zeer godsvruchtig. Hij bad altijd voor het eten en hij zou voor priester studeren.' Even voordat Maria haar communie deed, kreeg ze een kerkboekje van hem cadeau, dat nog steeds in haar bezit is.³¹

Het rapport van mijn vader uit 1946 verhaalt verder: 'Na enige tijd komt Jean Eulaerts in contact met de familie van Mierlo, die in de boerderij bij het kasteel Kessenich³² wonen. Zodoende ontmoet hij dhr. Bastiaens, grensambtenaar in Neeritter, in wiens woning Jean ook enige tijd heeft vertoefd. Gedurende zijn verblijf in België krijgt hij verkering met Mia Bakkers, dochter van de weduwe Bakkers, die een café en garage te Kinrooi heeft. Op 15 augustus 1944 komen enkele personen zich uitgevende als leden der z.g. Witte Garde³³ in de woning van Van Mierlo om Jean Eulaerts te spreken, om hem te willen aanwijzen als hun hoofdman. Hij is toen met deze personen meegegaan, met medenemen van een rijwiel van Van Mierlo. Tevens is hij dan nog in het bezit van een bedrag van 800 gulden, bestaande uit 8 biljetten van 100 gulden, alsmede bril, polshorloge en Lourdes-rozenkrans. Nadien is hij niet meer teruggekeerd en verneemt de familie van Mierlo toen bij geruchte, dat hij diezelfde avond in de omgeving van Kinrooi zou zijn doodgeschoten en aldaar begraven.

Boerderij bij kasteel Kessenich (coll. Wim Poell).

Na de bevrijding in maart 1945 mocht de familie Sijbers via de familie Van Mierlo dit ontstellende bericht vernemen. Het lijk van Piet Sijbers is nadien op de plaats waar hij is doodgeschoten opgehaald door de marechaussee van Kessenich en op de begraafplaats van Kinrooi begraven.’

Hier eindigt het rapport van mijn vader.³⁴

Een maand na deze dramatische gebeurtenis wordt er opnieuw geschoten in Kinrooi. Nu komen de kogels van een andere kant. Dan dreigt Mia Bakkers slachtoffer te worden. Mathieu

Rutten schrijft daarover in zijn boek:

’s Anderendaags 16 september 1944 was er in Kinrooi opnieuw beroering. Duitse soldaten omsingelden het café en de garage van Kla Bakkers. De zoon Jean Bakkers, Hubert Bosmans, Maria Bakkers en Pierre Silkens werden aangehouden. De Duitsers hadden vernomen dat twee Luftwaffesoldaten die wilden deserteren, burgerklederen hadden bekomen in ruil voor wapens, dienstig voor de weerstand. In de woning van onderwijzer Thomas Brouns, op de steenweg van Kinrooi naar Molenbeersel, hield majoor Urich Matthaeas, bevelhebber van het 1ste Batalion Fallschirmjäger, een standgerecht dat hij zelf voorzat. Hoewel de zitting nogal ruoerig verliep mochten de vier aangehouden

Mia Bakkers
(coll. Wim Poell).

voorgezeten door majoor Matthaeas, was nog maar juist begonnen of uit de boerderij tegenover de woning van onderwijzer Thomas Brouns werden twee Duitse soldaten gehaald die tot voor de majoor gebracht werden. Ondertussen waren andere Duitse soldaten bezig met het delven van grafkuilen naast de boerderij. Zonder veel commentaar te krijgen werden de twee Duitse soldaten, die hadden willen deserteren, tot naast de boerderij gebracht waar ze door een peloton van vier werden neergekogeld voor de twee eerste grafkuilen. De drie aangehouden burgers uit Kinrooi werden eveneens naar de boerderij gebracht. Hubert Bosmans werd naar de derde kuil gebracht en door hetzelfde peloton gefusilleerd. Op dat ogenblik was er luchtalarm. Bezeten door angst deden de Duitsers Piere Silkens naar de vierde kuil lopen, waar hij eveneens werd neergekogeld. In allerijl vluchtten de Duitsers met de laatste gevangene Mia Bakkers terug naar de woning van Thomas Brouns, waar ze beschutting zochten in diens kelder. Zij werd niet doodgeschoten. Matthaeas zou later als uitleg gegeven hebben: ‘Nog nooit heb ik mijn handen

toch naar huis terugkeren. Op 17 september, in de vroege namiddag, werden Mia Bakkers, Hubert Bosmans en Pierre Silkens opnieuw voorgeleid. Jean Bakkers had zich wellicht wijselijk uit de voeten gemaakt, want de Duitsers konden hem niet vinden. Het standgerecht, opnieuw

vuil gemaakt met vrouwenbloed.’ Dit is uiteraard een grote leugen, want op bevel van diezelfde Matthaeas werden kort voordien de gezusters Vliecx en Maria Voorpijl te Opglabbeek terechtgesteld. Het lijkt ons duidelijk dat het luchtalarm Mia Bakkers heeft gered. Het was de eerste dag van het offensief ‘Market Garden’ (Slag om Arnhem).’

Na de oorlog worden door en/of namens de familie pogingen in het werk gesteld om het stoffelijk overschot van Piet Sijbers te repatriëren en voorts om de ware toedracht van deze moord te achterhalen. Omdat mijn vader gewend is met ambtelijke instanties om te gaan is hij de aangewezen persoon om dit in gang te zetten. Dat is zo direct na de oorlog niet gemakkelijk. Zo blijkt uit een schrijven van vader aan de burgemeester van Kinrooi, dat er geen overlijdensakte is opgemaakt. Een dergelijke akte is nodig voor ‘verzekeringsdoeleinden’, zo schrijft hij, maar ook voor het overbrengen van het lijk is dat nodig, zo antwoordt de burgemeester.³⁵

Bij de *Rechtbank van Eersten Aanleg* te Tongeren moet een vonnis worden verkregen waarbij Piet Sijbers overleden wordt verklaard. Het kost bijna zeven maanden en vele brieven naar diverse instanties, voordat mijn vader van de burgemeester van Kinrooi te horen krijgt dat de overlijdensakte is opgemaakt.³⁶

Uiteindelijk wordt op 4 juli 1946 het stoffelijk overschot van Piet Sijbers opgegraven door Jean Theijbers, aangestelde grafmaker van de parochie Kinrooi, en in een met zink uitgevoerde kist per lijkauto naar Tegelen vervoerd. Daar wordt Piet herbegraven op de begraafplaats aan de Kerkhoflaan. In dat graf zullen later ook zijn

Graf Piet Sijbers en zijn ouders (coll. Wim Poell).

ouders rusten. Het graf is tot op de dag van vandaag nog steeds aanwezig.

Ook over de omstandigheden waaronder Piet de dood heeft gevonden, wordt door mijn vader gecorrespondeerd met de officiële instanties. Zo wendt vader zich namens de vader van Piet tot de president van het parket te Tongeren: Hij meent als vader recht te hebben om te weten hoe deze zaak zich heeft afgespeeld en welke de oorzaken of aanleiding hiervan waren.³⁷

In de brief wordt tevens gevraagd om een persoonlijk onderhoud. Op 5 januari 1946 worden opa Sijbers en mijn vader terzake gehoord door de Officier van Gerechtelijke Politie in het Justitie Paleis te Tongeren. Tien maanden later

komt het antwoord: 'In aansluiting op mijn schrijven van 8 dezer, heb ik de eer U mede te delen, dat de Krijgsauditeur te Tongeren mij thans het volgende schrijft: 'In verband met Uw schrijven van 31 October 1946, no. 1848/46, gericht aan den Heer Procureur des Konings te Tongeren, heb ik de eer U te laten weten dat mijn ambt sedert enkele weken gelast is met het onderzoek in zake den moord op Sybers Peter. Het onderzoek heeft uitgewezen wie de moordenaar was – hij is inmiddels zelf vermoord geworden. Zijn medeplichtigen zullen voor deze en andere feiten vervolgd worden. Het geheim van het onderzoek belet mij thans nadere inlichtingen te geven.'³⁸

Al met al een weinig bevredigend antwoord op de gerechtvaardigde vraag van de familie naar de ware toedracht van de moord op Piet Sijbers. Twee en vijftig jaar later op zondag 3 november 1996 bezoek ik een tentoonstelling van de Geschied- en Heemkundige Kring Kinrooi in Molenbeersel, een kerkdorp van de gemeente Kinrooi. Daar wordt ik geattendeerd op een boek over de oorlog in die regio geschreven door Mathieu Rutten uit Tongeren.³⁹ In dit boek wordt kort melding gemaakt van de dood van Piet Sijbers (abusievelijk aangeduid als Leo Sijbers, de derde voornaam van Piet.). Drie dagen later heb ik een gesprek met Mathieu Rutten in Tongeren.⁴⁰ Hij blijkt de inhoud van de eerder vermelde documentatie, opgesteld door mijn vader omstreeks 1946, te kennen. Hij zegt medewerking toe bij het zoeken naar het antwoord op de vraag naar de omstandigheden waaronder en de motieven waarom Piet Sijbers om het leven is gebracht. Rutten somt een drietal mogelijke motieven op: uit jaloezie wegens de verkering die Piet Sijbers had met Mia Bakkers; vanwege roof, omdat Piet Sijbers in het bezit was van 800 gulden; uit wraak wegens al of niet vermeend dubbelspel van Piet Sijbers. Navraag terzake bij het RIOD en de Belgische zusterorganisatie te Brussel, het Navorsings- en Studiecentrum voor te Tweede Wereldoorlog, levert geen resultaat op. Eveneens op advies van Rutten wordt de vraag omtrent de toedracht voorgelegd aan de Bestendige Krijgsraad te Brussel. Het antwoord is als volgt: 'Met verwijzing naar uw brief inzake Sijbers Peter, moet ik u tot mijn spijt mededelen dat betrokken zaak niet kon gelocaliseerd worden. Mijn ambt beschikt voor wat betreft de toen-

malige Krijgsraad Tongeren niet over steekkaarten van de slachtoffers, dus kan enkel de naam van de dader ons eventueel verder helpen.'⁴¹

Uit de gesprekken met Rutten blijkt, dat hij veel mensen in de gemeente Kinrooi kent, waaronder een persoon, die hij als 'zegsman' aanduidt. Daarmee brengt hij mij in contact. Deze 'zegsman' laat mij uiteindelijk schriftelijk onder andere het volgende weten: 'Of U ooit kan afmaken wat uw vader begonnen is blijft twijfelachtig. Vele getuigen zijn dood ofwel willen zij over onaangename zaken niet meer praten. Ooit is vermeld dat de heer Piet Sijbers in Kessenich is afgehaald om in Kinrooi te worden neergeschoten. Dit is onwaar. Ook werd er verteld dat Sijbers vanuit het café bij Jean Brouns in Kinrooi zou zijn meegenomen. Er is echter nooit iemand geweest die dat heeft bevestigd. Wel is geweten dat vanuit dat café die bende is vertrokken om hun 'daad' uit te voeren, maar dit zal U wel bekend zijn. Ook deed een verhaal de ronde dat de heer Sijbers zeer vriendschappelijke banden had met juf. Mia Bakkers, kan zijn, maar dat er jaloezie in het spel was en de heer Sijbers 'daarom' werd weggeruimd, geloofde hier in de streek geen enkel weldenkend mens.

Er waren ook geruchten dat de heer Sijbers een geldkoerier zou zijn geweest. Mijn vader die een zeer wijs man was, en van vele mensen het vertrouwen genoot, maar zich zelf overal tussenuit hield heb ik horen zeggen dat de heer Sijbers een koerier was, het woord 'geldkoerier' is nooit uit zijn mond gekomen.

Ook was het geweten dat Mr. Sijbers vanaf de nl'se grens, over binnenwegen, naar Kinrooi reed, met aan zijn fiets een grote tas. Deze weg

liep over de a-beek waar het Makkenbruggetje gelegen was, een paar honderd meter verder stroomde de Lossing waarover een boom (brug) gelegen was om zo verder te lopen over de Zeg. Laten wij veronderstellen dat de heer Sijbers een geldkoerier zou zijn geweest, dan is hij gewoon op zijn weg opgewacht en vermoord, vermits hij ongeveer 100 m naast die weg 'begraven' was. Deze thesis was ook de mening van de meeste verstandige mensen die van dat Verzet – of waren het Bokkenrijders? – niets moesten weten.

Als dader is door het volk altijd genoemd: Pol (H) Ignoul. Deze persoon heeft tegen een mijnwerker van Molenbeersel gepocht over zijn laffe daad, met de volgende woorden: 'Toen ik hem in zijn hoofd schoot keek hij me met grote wijde opengesperde ogen aan en viel als een blok voorover. Die (H) Ignoul Pol is een paar jaar na de bevrijding aan een ongeneeslijke ziekte? overleden (Wroeging, wie weet). Geachte heer Poell, kijk niet naar mijn schrijffouten, door de oorlog ben ik maar tot 12 jaar naar school kunnen gaan. Wij mogen ons ook niet baseren op veronderstellingen en mensenpraat, maar toch geeft dit dikwijls een beter beeld over de werkelijkheid en vooral als het goed geweten was dat diezelfde kliek er niet voor terugdeinsde om een vrouw die haar fiets verdedigde, neer te schieten. Ook zij is aan die verwondingen overleden. Dit, om maar één punt te noemen.

Ook de geschreven verklaringen, in die tijd op de dorpen, door gemeentesecretarissen en burgemeesters mogen met een korrel zout genomen worden. Waren zij bang? Of hielden zij die bende de hand boven het hoofd om de een of ander reden?'⁴²

Op 22 januari 1999 heb ik nog een gesprek met de bovengenoemde 'zegsman'. Hij licht zijn brief nader toe. 'Het eerste schot op Piet Sijbers zou zijn gelost door Pol Ignoul. Daarna zou Pieter Conen een aantal malen hebben geschoten. Willy Gielkens roofde de laarsjes van het slachtoffer. De broer van Pieter Conen, Baer zou er ook bij zijn geweest, evenals Frits Craeghs. De in de brief genoemde vrouw betreft de echtgenote van Christiaan Peers, geboren Meeuwis. Zij is al eerder dan Piet Sijbers doodgeschoten.'

Wanneer ik vervolgens deze namen doorgeef aan de Bestendige Krijgsraad te Brussel, luidt het antwoord: 'Met verwijzing naar uw brief dd. 5 februari 1999 heb ik de eer U mede te delen dat inzake Pol Ignoul. Frits Craeghs en Baer (Bart?) Conen er geen aanwijzingen werden teruggevonden van enige veroordeling. Inzake Pieter Conen zijn er drie dossiers van de Krijgsraad te Brugge betreffende verkeersovertradingen, die 'Zonder Gevolg' geklasseerd werden en bijgevolg niet kunnen worden ingezien. Deze zaken hebben geen verband met de moord op Sijbers Peter.

Tevens kan ik U mededelen dat destijds door de Krijgsraad te Tongeren een dossier werd geopend lastens Ignoul Pol (Leopold) en Conen Pieter. Daar beide dossiers 'Zonder Gevolg' werden gerangschikt op 10.04.1946 en 16.05.1946 kan ik geen toelating verlenen tot inzage van deze dossiers.'⁴³

Opvallend in deze brief is, dat in de tweede alinea wordt meegedeeld dat er geen verband is met de moord op Piet Sijbers, terwijl dat in de derde alinea ontbreekt. Ook is deze brief in

tegenspraak met de inhoud van de brief (zie noot 38) die mijn vader in 1946 kreeg van het Vice-Consulaat der Nederlanden te Hasselt (B). Vooralsnog lijkt het erop, dat er sprake is van een roofmoord waarbij de daders de dans zijn ontsprongen omdat ze tot het verzet behoorden. Een tweetal krantenartikelen over deze zaak uit 1948 en 1949 tenderen eveneens naar roofmoord als motief.⁴⁴

Hier loopt het spoor voorlopig dood. Verder onderzoek in de toekomst zal opheldering moeten brengen.

In ieder geval is van toepassing het citaat van Herodotus (480-425 v.Chr.), waarmee Mathieu Rutten een van zijn boeken⁴⁵ begint.

*In vreedestijd begraven de zonen hun ouders,
In oorlogstijd begraven de ouders hun zonen.*

Anna Werps (datum foto onbekend).

Lange tijd was het dagboekje van Anna Werps, dat kort na de oorlog door haar broer Henri-Jean werd uitgegeven, de enige zelfstandige publicatie die er over de oorlog in Tegelen was te krijgen, totdat Piet Poeth in 1982 *Zij kwamen en gingen* (Tegelen 1985) publiceerde. In dit boek

waren zes dagboekverslagen van Tegelenaren over de oorlog opgenomen. Dat van Anna Werps, dat inmiddels alleen nog maar antiquarisch te verkrijgen was, was hier niet bij. Alleen dat al was voldoende reden het opnieuw uit te geven. Ook bleek het origineel nog steeds te bestaan. Het was door haar neef Erik Werps uit Weert, zorgvuldig bewaard: een oud beduimd schoolschrift dat met kroontjespen was volgeschreven, van de ene kant met dagboekantekeningen en van de andere kant met Franse en Duitse gedichten en liedteksten. Een vergelijking van de tekst van de boekuitgave en het origineel leert dat deze op onderdelen verschillen. Deze verschillen worden in de voorliggende editie vermeld in de voetnoten. In beide teksten staan passages die voor de huidige lezer, die niet met de toenmalige situatie in Tegelen bekend is, nadere uitleg behoeven. Anna Werps werd op 13 januari 1909 geboren in Den Bosch als zevende kind en tweede dochter van de familie Werps, die in 1924 naar Tegelen kwam, waar vader Werps tot belastingambtenaar werd benoemd. Het gezin nam zijn intrek in een pand aan de Venloseweg, schuin tegen-

over het St. Antoniuspensionaat, waar het tijdens de laatste oorlogsmaanden, toen Tegelen regelmatig door de Engelsen vanuit Baarlo en Blerick werd beschoten, zijn toevlucht zocht in de kelders. Net als haar zussen moest Anna in huis mee aanpakken, zeker toen haar moeder in 1935 overleed. Tegelijkertijd hielp ze haar broer Johan bij het opzetten van een drukkerij, die eerst aan huis, later in een pand in de dorpskern was gevestigd. Zij nam de zorg voor de administratie op zich, toen Johan in de oorlog door de Duitsers werd opgepakt, omdat hij geschriften voor joodse kinderen had gedrukt. Hij werd voor onderzoek drie dagen naar Maastricht overgebracht en moest naast het bureau van de Ortskommandant liggen en blaffen als iemand binnen kwam. Later legden de Duitsers beslag op de drukpersen en werkten er ook Duitsers in de drukkerij. Twee van hen kregen onderling ruzie en Anna werd ervan beschuldigd ze tegen elkaar te hebben opgezet. Ze werd nu zelf opgepakt. Dit was voor haar en haar familieleden een traumatische gebeurtenis. Haar vader, die toen al over de zeventig was, ging naar de Duitsers toe en probeerde haar vrij te krijgen, wat na veel praten ook lukte. In de loop van 1944 kreeg ze zoveel last van haar nierziekte dat een operatie onvermijdelijk was, maar door de oorlogsomstandigheden kon deze niet plaatsvinden. Haar toestand verslechterde zienderogen, mede doordat de noodzakelijke medicijnen niet beschikbaar waren. Ziek ging ze de koude winter van 1944-1945 in. Tot overmaat van ramp werd het voedsel schaarser en slechter, waardoor ze niet meer kon aansterken. Waarschijnlijk is dit de reden dat ze op 25 januari 1945 ophoudt

met schrijven. Ze ligt dan in het St. Antoniuspensionaat in bed, waar verplegers van het Tegelse ziekenhuis haar op 1 maart totaal verzwakt aantreffen. Drie weken later overlijdt ze op 36-jarige leeftijd.⁴⁶ Haar oudste broer Henri-Jean Werps heeft Anna's dagboek na de oorlog in druk uitgegeven en het manuscript in zijn oorspronkelijke vorm bewaard. Na zijn dood in 1980 berust het bij Erik Werps, die ook heeft meegeholpen bij de redactie van de eindtekst en de voetnoten in deze uitgave.

24 november 1944

Na 5 jaar oorlog ligt onze gemeente nu in de frontlinie. We zitten nu tussen twee vuren in. Aan de ene kant de Engelsen, aan de andere kant de Duitsers. Vandaag voor een week, vrijdag 17 november, openden de Engelsen een geweldig trommelvuur aan de westelijke Maasoever, dat de gehele avond duurde. We dachten dat ze minstens zondag 19 november in Tegelen⁴⁷ konden zijn. We hadden er spijt van dat

Bidprentje van Mientje Thissen, die door een granaat werd getroffen (coll. Henk Croonen)

we nog naar Dr. R.⁴⁸ waren gaan slapen. 's Zaterdags was er bijna niets te beleven en we bleven weer. 's Zondags 19 november waren we niet verplicht naar de H. Miste gaan. Dinsdags werd het gevaarlijk op straat; granaten sloegen reeds op Steyl in. Een meisje in 't Missiehuis gedood⁴⁹ en verscheidene gewonden.

Huis op de Venloseweg, door bommen getroffen (coll. Henk Croonen)

's Middags 21 november hebben we 't noodzakelijkste bij Dr. R. ingepakt en we zijn 's avonds in het Antoniusklooster⁵⁰ gebleven. De granaten suisdan over onze hoofden, maar we waren er nog niet bang voor. De plaatsen Belfeld en Steyl moeten evacueren naar Duitsland. Of ze het doen? Men ziet geen mens meer op straat. Vanmorgen lag Tegelen onder vuur, bijzonder de Venloseweg en de Broeklaan. Verschillende huizen beschadigd. Van onze achterburen een meisje in huis gedood. Aan de ingang van het Antoniusklooster een granaat ontploft. Veel ruiten kapot, enz. Wij kunnen in onze kamer niet meer blijven slapen. We evacueren naar de gang! De Engelsen hebben Blerick bevrijd en staan

Door de Duitsers vernietigde Maasbrug (coll. Henk Croonen).

voor de Maasbrug bij Venlo. Ze zijn dus in de nabijheid!

25 november

De nacht tamelijk rustig tot 5 uur. We slapen veilig in de gang achter dikke muren. Om 5 uur weer hevige ontploffingen en bij de laatste zware slag hoorden we weer het gerinkel van gebroken ruiten. Om 8 u. ging Joh. op de zolder kijken en zag dat de Maasbrug totaal vernield was. Pijlers en al in de diepte verdwenen. Voor de tweede maal zijn we weer eens verbroken met de buitenwereld.

Tot 12 u. alles tamelijk rustig. Nog steeds ont-

ploffingen van granaten, maar nu verder weg. Om 11 uur, juist als we aan tafel zijn, weer hevige slagen. We rennen weer de gang in. Papa heeft z'n mes nog in de hand, Marietje haar vork. Ondanks alles moeten we toch hartelijk lachen. 'We hebben wat herrie met die van Baolder,' zegt Johan. We eten verder ieder met z'n bord in de hand, dicht bij de deur staande, klaar om bij de eerste slag weer de gang in te gaan. 't Antoniusklooster is in plaats van jongenspensionaat wel een groot hotel geworden. De zusters hebben zich, ook na de hevige bombardementen op Venlo, zéér verdienstelijk gemaakt en veel mensen liefderijk opgenomen. 't Huis is propvol. En nog dagelijks komen er vragen of er geen gelegenheid is om de nacht hier door te brengen.

Er zijn op 't ogenblik 3 paters in 't klooster en

sinds zondag 19 november wordt de H. Mis dagelijks in de kelder gelezen. We hebben dan 't idee of we in de Catacomben zijn. Joh. dient iedere morgen een pater franciscaan.⁵¹ De Zusters hebben ook 't oudemannenhuis, 't Groenewolt uit Venlo, dat totaal was uitgebomd, opgenomen.

Zojuist horen we dat bij de granaatinslagen van deze middag weer 3 mensenlevens te betreuren zijn en ongeveer 30 gewonden. Iedere avond krijgen we bezoek van de paters en nog andere huisgenoten tot ongeveer half elf uur. De pater franciscaan bezoekt ons driemaal op een dag; toch zegt hij niet veel. Zeggen wij niets, dan zegt hij ook niets.

26 november

Vandaag niets bijzonders gebeurd. De gewone ontploffingen en weer enkele huizen beschadigd in de buurt. Om 7 uur 's avonds bij 't bidden van de Rozenkrans moesten wij na ieder tientje⁵² weer de gang in. 't Leek wel de Portiuncula-aflaat.⁵³

27 november

Vanmorgen weer razzia in Tegelen. In het Antoniusklooster zijn ze wel driemaal geweest, maar niets gevonden. Ik geloof dat ze meer kwamen om eens te kunnen eten. De Duitsers uit onze drukkerij zijn vandaag ook vertrokken. 't Speet hun erg dat ze weg moesten, maar als ze bleven, zo zeiden ze, kregen ze hier tóch van niemand eten. Hubert, de knecht van de Zusters, is op straat meegenomen. Hij was wel gewaarschuwd, maar hij was niet bang. Hij is naar Kaldenkirchen gebracht.

De kerktoren, geraakt en ingestort (coll. Henk Croonen).

28 november

Venlo weer gebombardeerd. Blerick beschoten. De St. Antoniuskerk aldaar helemaal in puin. We slapen nu al vier nachten in de gang. Aan ons voeteneind staat een buffet; daar kleden de paters zich voor de H. Mis. De zusters en de paters, iedereen loopt langs ons heen: dat begint 's morgens al vóór 6 uur. Als de pater franciscaan langs komt, vraagt hij: 'Is Johan al op?' Dat hadden we toch nooit gedroomd dat we nog eens in de gang van het St. Antoniusklooster zouden slapen.

30 november

Weer 2 mensen gedood in Tegelen bij granaatinslagen.

1 december

Vanmiddag half 2 uur lag Tegelen weer onder vuur. De kerktoeren was 't doel. Die hebben ze er dan ook afgeschoten. De kerk zelf mankeert tot heden niets. 't Is te hopen dat ze blijft staan. In de omgeving zijn geen huizen beschadigd. Om half vijf zijn Marietje en ik naar de drukkerij geweest. Daar waren verscheidene scherven door de ruiten van 't kantoor gegaan. Gelukkig niet aan de kant waar de machines staan.

2 december.

Hedenmiddag Venlo weer flink beschoten.

3 december, zondag

Een emotievolle dag. 's Morgens tegen half 6 uur werden we opgeschrikt door hevig granaatvuur. We zijn toen opgestaan en onder 't aankleden werden we gedwongen weer verscheidene keren de gang op te gaan. Toen, om half acht de H. Mis in de kelder. Onder het uitreiken van de H. Communie sloegen de eerste granaten in en hoorden we het gerinkel van de glasscherven. 't Licht ging uit. 't Werd hoe langer hoe erger. Na 't beëindigen van de Mis bleven we natuurlijk in de kelder, want 't was levensgevaarlijk om naar boven te gaan. 't Was een spektakel van jewelste en ongeveer 10 uur lang duurde dat zo voort.

De Zusters hadden intussen in de kelder toch koffie gezet en boterhammen gemaakt voor ongeveer 225 personen. Dan kwam Pater Böcking en zei dat, als wij een akte van berouw zouden bidden, hij ons de generale absolutie zou geven.⁵⁴

Met een kop koffie in de hand en de boterham op de vuist gebeurde dat toen.

Wat de geestelijke verzorging betrof hadden we niets te vrezen met 3 paters.

Onder al dat geschiet door werd er door de Zusters gekookt en ondanks dat wij een dag in de kelder moesten doorbrengen, hebben we nog tweemaal middageten gehad, wat zich heerlijk liet smaken.

We voelden ons in de kelder veilig en we wisten nog niet hoe het er boven ons hoofd uitzag. De vaste wakers van het huis en ook Joh. gingen zo nu en dan eens boven kijken, als het vuren iets minder was; ze brachten dan verschillende projectielen mee, die ingeslagen waren.

De kapel had enkele voltreffers gekregen en zag er zeer gehavend uit. Bijna in 't hele klooster geen ruit meer heel. Veel branden in Tegelen, enz.

Onder het middagmaal kwam er bericht: de Engelsen zijn de Maas overgestoken en er zijn straatgevechten in de Broeklaan.⁵⁵ Er ging een hoera op en er werd geklapt, wat ons echter dadelijk verboden werd, want als de Duitser dat zouden horen, zou het huis in gevaar kunnen komen.

Tegen vier uur 's middags hield het vuren op en we gingen eens een kijkje nemen in het huis. 't Zag er verschrikkelijk uit en 't was er niet om uit te houden van de tocht. In de tuin ook alles in desorde. Takken van de bomen geschoten, hele bomen kapot geschoten en dan de rommel

Fabriek van O. Assmann op de Venloseweg, door granaten getroffen en vervolgens uitgebrand (coll. Henk Croonen).

van kapotte dakpannen, stukken steen, enz. Als je uit de ramen keek, zag je in Tegelen de rode gloed van diverse branden. En de grootste desillusie was nog: geen Tommie te zien. Ze waren zelfs de Maas nog niet over. 't Was een onvergetelijke dag!

4 december

Joh.⁵⁶ vandaag na 2 maanden voor 't eerst weer op straat geweest. Vanmorgen alles rustig. We hebben de nacht in de kelder doorgebracht. Na het ontbijt zijn we in Tegelen geweest; 't ziet er overal vreselijk uit. Veel huizen uitgebrand en vernield. Ons eigen huis is er tamelijk goed afgekomen. De ruiten kapot en een groot gat in

de zijmuur. Op de drukkerij de grote etalageruiten in gruzelementen, behalve de ruit voor de machines. Je hoeft nu niet meer door de deur om binnen te komen. Alles vol glasscherven. 't Kantoor hebben we direct maar leeggehaald en de bureaus omgekeerd tegen de muur gezet. De drukkerij is direct met planken dichtgespijkerd. Het dak van 't gebouw heeft ook enkele voltreffers gehad en 't regent binnen even hard als buiten, gelukkig niet in de drukkerij. Onze oude bureaus zijn uitgebrand. De familie T. op de Roermondseweg uitgebrand, die hebben niets meer. Frits zijn militaire uitrusting is ook in vlammen opgegaan. Z'n sabel hebben ze ons nog gebracht, maar die ziet ook zwart. En dan nog enkele huishoudelijke dingen van ons, die we bij de bureaus hadden geplaatst. Een haard bij de familie T. ook verbrand. 't Bombardement van gisteren heeft vier doden gekost!

5 december

St. Niklaasavond. Zo hebben we 'm nog niet meegemaakt. Er wordt zelfs nog niet eens aan gedacht. Wat een verschil bij vroeger, zelfs nog bij die van vorig jaar. Toch hebben we de goede man nog even herdacht. Marietje heeft een vla gebakken en 's avonds hebben we met ons bezoek van iedere avond een glas wijn gedronken.

8 december

De Duitsers schatten het aantal granaten dat zondag op Venlo, Tegelen en andere, plaatsen in de omgeving is losgelaten, op 70.000 stuks. Volgens de berichten is 't een 'modelaanval' geweest.

De Venloseweg aan de zijde, waar ons huis staat, moet evacueren. Nu kunnen we weer beginnen met verhuizing van onze meubelen, die nog bij de fam. M. staan. Als 't grootste gedeelte al hier in 't klooster is, horen we dat de personen boven de 60 jaar kunnen blijven. Dus ook de fam. M. De verhuizing wordt stopgezet.

10 december

Joh. is vanmorgen met helm op en de Rode Kruisband om z'n arm, voor de 'voedselvoorziening' uit geweest met de bolderwagen. Die zijn de laatste maanden heel erg in de mode. Wij maken er dan ook nog al eens gebruik van. De voedselvoorziening staat er niet al te best voor. Op onze bonnen krijgen we niets anders meer dan brood. Voor de rest zijn we al van de bonnen af. 't Broodrantsoen is al tweemaal verminderd. De mensen staan nu 's middags in de

rij om een brood te krijgen. Aan aardappelen is bijna helemaal niet te komen. Onze voorraad is ook niet groot, doordat wij geen bergruimte hebben; en dan ga je ook nog iedere keer met levensgevaar de straat op.

't Is een toestand.

Vanmiddag is Joh. naar de Centrale Keuken geweest op aanraden van bekenden. Daar was heerlijke soep te krijgen voor geëvacueerden. Hij is met niets terug gekomen. Wij kwamen er niet voor in aanmerking omdat wij geacht werden onze voorraad nog in veiligheid te hebben kunnen brengen.

12 december

Weer granaatvuur. Op Steyl vier kinderen gedood uit één gezin.⁵⁷ In de H. Hartparochie ook verscheidene mensen gedood en meerdere gewond. De doden kunnen niet meer in kisten begraven worden, omdat er geen hout is. Ook worden ze niet meer op het kerkhof begraven, doch voorlopig in de tuinen van de eigen huizen. We mogen alleen maar op straat komen om onze boodschappen te doen tussen 10 en 14 uur. 't Liefst kom je helemaal niet meer buiten, want je voelt je er niets op je gemak. De straten zijn als uitgestorven.

13 december

Vanmiddag weer een nieuwe verschrikking. Door de 'Höhere S.S. und Polizeiführer' is besloten dat het gedeelte van Limburg dat nog door de Duitse Wehrmacht is bezet over Duitsland moet evacueren naar Groningen. Er schijnt niets aan te doen, zelfs de zieken, ouden van dagen, enz. mogen niet blijven. In Venlo hangt

het reeds aangeplakt. We zullen dan iedere dag 15 km moeten lopen. Waar moeten we de nacht doorbrengen en hoe kunnen we voor die tocht, die minstens 14 dagen zal duren, levensmiddelen meenemen en kleren, enz.?

't Lijkt waanzinnig.

En dan in deze koude; korte dagen en de mensen hebben geen behoorlijke schoenen aan hun voeten. Zojuist is zr. Overste met nog 2 zusters bij ons komen praten over de toestand. Eén van de zusters heeft de proclamatie van de burgemeester van Venlo voorgelezen. De Zusters zullen deze nacht de 'levende rozenkrans' houden en hebben ons gevraagd of wij van 8.30 uur tot 9 uur willen bidden, opdat wij van deze verschrikking bevrijd mogen blijven.

14 december

Goddank is de evacuatie voorlopig uitgesteld, volgens berichten van hedenmorgen uit Venlo.

17 december

Nog iedere dag granaatvuur. Dan weer hevig, dan weer iets minder. Pater Hermans is ziek, volgens de dokter heeft hij roodvonk. Er mag niemand bij hem.

18 december.

Vanmorgen weer hevige slagen en weer drie doden in Tegelen, waarvan drie uit één gezin, vader met twee zoons.⁵⁸

19 december

Wij hebben nu bordjes op de deur met opschrift: Roodvonk, Scharlach. De ziekte is wel niet zo

ernstig, maar het is misschien een voorbehoedmiddel tegen evacuatie, en we houden de Duitsers van de deur. Voor besmettelijke ziekten zijn ze als de dood zo bang. 't Zal er in ieder geval wel zes weken op blijven zitten.

20 december

De geestelijken doen nu bijna iedere dag H. Missen bij de burgers aan huis. Ze zijn volkomen gedispenseerd⁵⁹ en mogen twee H. Missen per dag lezen op elk willekeurig uur. Twee uren van tevoren behoeven ze slechts nuchter te zijn; voor de gelovigen is geen tijd bepaald, zij behoeven niet nuchter te zijn.⁶⁰

Wanneer er biechtelingen zijn, kan de priester volstaan met allen gezamenlijk de absolutie te geven en behoeft niet ieder apart te biechten. Vanmiddag is een van de Duitsers die in de drukkerij gewerkt hebben, komen zeggen dat alles wat nog aan papier over was door hun zou worden gehaald. Joh. dacht nogal wat papier over te houden, maar ook daar komt niets van.⁶¹

21 december

Vanmorgen ben ik even naar de drukkerij gaan kijken. Ze hadden hun wagen vol. Er is geen riem papier meer over. Enfin, niets aan te doen. Vandaag kwamen enkele Duitsers vragen of ze ter gelegenheid van Kerstmis niet konden biechten en de Kerstmis bijwonen.

Peter Willibald vond het heel goed en zei dat hij ze vóór de absolutie zou zeggen onmiddellijk het land te verlaten.⁶²

22 december

Gisteren weer een jongen gedood in de Broeklaan nabij de Venloseweg.

23 december

Johan heeft vanmorgen buitenshuis de Mis gediend bij de familie Hekkens⁶³, nu een pater Augustijn. 't Kleine harmonium van de Zusters is kapot. Marietje is met Zr. Florina naar de firma Beckx⁶⁴ geweest: 't harmonium op de kruiwagen. Ze zouden het zo spoedig mogelijk repareren en morgen kan het gehaald worden. Vanmiddag tegen twee uur kwam een bode een brief van Frits brengen.⁶⁵

Hij maakt het Goddank nog goed. Hoe zou het met de anderen zijn? Henri, Jan, Bernhard, Jo en Antoon?⁶⁶ We willen hopen dat ze 't allen er goed hebben afgebracht. We kunnen dit jaar geen Kerststal zetten. De kerststal en de kerstversieringen die zo lang dienst hebben gedaan, zijn op 3 December verbrand.

24 december

De Zusters kwamen vanmorgen tot de ontdekking dat er uit de stal twee varkentjes waren gestolen. Er worden de laatste weken, ontzettend veel levensmiddelen gestolen. De aardappelen en groenten worden voor de ogen van de mensen waar ze van zijn, uitgedaan. En als ze wat zeggen moeten ze oppassen, dat ze geen pak slagen krijgen.

Joh. en Hein Cr. hebben vanmorgen 't grote harmonium weggebracht voor reparatie. Toen ze daarvan terugkwamen, hebben ze een kinderlijkje afgehaald en hier op 't kerkhof van

de Zusters begraven. Een jongetje van vijf jaar gestorven aan difterie, en de dokters hebben geen serum meer om deze ziekte tegen te gaan.⁶⁷ Marietje heeft vanmiddag 't kleine harmonium dat ze gisteren gebracht heeft, weer teruggehaald; weer met de kruiwagen. Zojuist een hele zwerm bommenwerpers overgekomen, wel honderden, begeleid door jagers. Ze vlogen heel rustig over en niet eens meer op grote hoogte. Ik geloof wel niet dat ze veel goeds brengen in Duitsland, daags voor Kerstmis.

25 december Kerstmis 1944

Hodie Christus natus est, hodie Salvator apparuit.⁶⁸

Heden de nachtmis bijgewoond om 12 uur in de kelder.

Geen H. Mis met drie Heren, maar toch een mooie plechtigheid. Verscheidene mensen uit de omgeving hadden gevraagd of ze hier ook de nachtmis mochten bijwonen. 'De Kerk'⁶⁹ was dan ook geheel gevuld. Geen plaatsje was onbezet. En we hadden Kerstmis 1943 nog wel gezegd: volgend jaar vieren we Kerstmis zonder verduistering, overal weer volop licht en dan is 't vrede.

Maar we hebben Kerstmis gevierd, meer duister dan ooit, zonder elektrisch licht, zonder enige uiterlijke versiering; 't was zo armoedig mogelijk. Wij voelden ons werkelijk in 'de stal van Bethlehem.'

Kerstmis is dit jaar in de kelders gevierd – tenminste in 't gedeelte van Limburg, dat nog door de Duitsers is bezet – die veelal op stallen gelijken. Er moet worden gegeten en geslapen, er is niets dan 't noodzakelijkste, en iedereen moet zich zeer behelpen. Ook de 'voedselvoorziening'

was een heel verschil bij vorig jaar. We zijn nu met heel veel minder toch tevreden geweest. Venlose geëvacueerden zag men nu op Eerste Kerstdag met een emmer naar de Centrale Keuken gaan. Toch heeft dit alles niet afgedaan aan de innerlijke kerststemming. Dat bleek ook in de nachtmis en de H. Missen die daarop volgden. Bijna allen gingen tot de H. Communie en in de loop van de morgen waren er nog vier H. Missen buiten 't klooster. 't Is zeer druk geweest. 't Antoniusklooster is nu ook nog 'n soort parochiekerk geworden. De hele week is er gelegenheid geweest tot biechten, waar ook druk gebruik van gemaakt is. Ondanks dat onze eigen kerk al langer dan een maand gesloten is, zijn de mensen toch niet van geestelijke verzorging verstoken. Er worden ook nog dagelijks H. Missen bij particulieren aan huis gedaan. Sinds enige dagen vriest het flink. 't Was een prachtige Kerstnacht en de maan scheen helder. Ook overdag was 't schitterend weer. Al waren wij dan allen in Kerststemming en werd er gezongen van 'Stille Nacht, heilige Nacht', toch was de nacht lang niet stil. De hele avond suïden de granaten weer over onze hoofden en hoorden we de inslagen heel dichtbij. We hadden gedacht dat tenminste in de Kerstnacht deze muziek achterwege zou blijven, maar het is niet gebeurd. De kerstliedjes die we gezamenlijk zongen: 'Nu syt wellecome' en 'De herdertjes lagen bij Nachte' werden zo nu en dan overstemd door het lawaai van de granaten. Door de vrieslucht en de bevroren grond was dit lawaai nog groter. De Venloseweg heeft er weer nieuwe verwoestingen bij gekregen; veel moois is er niet meer aan. Na de Mis hoorden we 't al van enkele bekenden: bij ons is er voor 12 uur al een inge-

slagen en bij ons ook een en bij die en die ook. Bij hem is 't erger, daar is 't halve huis weg, enz. enz, En zó is er nu al voor de zesde maal in oorlogstijd Kerstmis gevierd. En ook deze keer hopen we weer dat 't de volgende Kerstmis vrede zal zijn.

26 december Tweede Kerstdag

Buitengewoon mooi weer. 's Middags is 't heerlijk in de zon. 't Heeft weer goed gevoren. De vijver in de tuin ligt dicht. Marietje heeft de schaatsen even onder gehad. Vandaag weinig last van granaten.

31 december Oudejaarsavond

Er wordt vandaag weer flink geschoten en tegen de avond neemt dat nog toe. Vandaag zou men zeggen, hoort het er enigszins bij; daarom doen ze zeker nog eens extra hun best. 't Is nog altijd vriesweer. Veel feeststemming is er echter niet en we blijven dan ook maar niet op om het oude jaar uitgeleide te doen en het nieuwe te ontvangen.

1 januari 1945 Nieuwjaar

We wensen elkaar een 'Zalig Nieuwjaar' en iedereen voegt erbij dat dit jaar toch de vrede wel eindelijk zal brengen. We hopen 't allen vurig en hebben er dan dezen morgen nog eens extra om gebeden. Wat zal het nieuwe jaar ons brengen? We hopen een einde aan deze verschrikkelijke tijd, waarin we nu al zeven weken zitten. Zonder levensgevaar kan men bijna niet meer buiten komen. Toch kan men niet geheel en al binnen blijven, integendeel, nu de toestand

van de voedselvoorziening zo slecht is, moet men nog meer er op uit om een en ander te krijgen. Aardappelen zijn er niet. Groente weinig, alleen wat wortelen en koolrapen. Er wordt op veel plaatsen reeds honger geleden. En intussen zitten we maar te wachten en te wachten tot we verlost zullen worden. Hoe lang nog? Wanneer zal aan deze toestand een einde komen? Hier in 't klooster is ook nog maar voor 14 dagen aardappelen. De Zusters, hebben er nog genoeg aan de overkant van de Maas, maar daar zitten de Engelsen en die sturen ons niets anders dan granaten. Joh. is een dezer dagen met nog anderen voor de Zusters mee geweest naar B. voor koren. Daar hebben ze nogal succes mee gehad. Vanmorgen heb ik voor een pater Augustijn de handschoenen gemaakt en z'n enigste toog een beetje gestopt. Ook slachtoffer van de bombardementen in Venlo. Z'n eigen goeie kleren; kwijt; nu heeft hij niets anders dan een toog die versleten is. Hij is thuis in 't ziekenhuis en komt zo nu en dan hier ook mis lezen. Hoe hoog de nood en hoe ernstig de toestand hier zijn, blijkt wel uit de volgende circulaire, die door het Episcopaat is uitgegeven en in iedere plaats huis aan huis verspreid wordt:⁷⁰

L.s. Getroffen door de rampen, die over onze plaats zijn gekomen en vol vrees voor het leed, dat ons nog wacht, hebben wij gemeend door een bijzondere daad aan ons gebed meer kracht te geven en God lot hulp te bewegen. Daarom hebben wij den Tweede Kerstdag een gelofte afgelegd voor onze plaats van de volgende inhoud:
Mijn God, getroffen door de rampen van de oorlog, klein geworden door het leed, dat de krachten van geest en lichaam verteert, knielen

wij voor U neder, met onze vurige bede om hulp. Reeds zijn wij in grote ellende geraakt, zijn er velen van ons reeds het slachtoffer geworden van het oorlogsgeweld en nog wachten ons nieuwe rampen. Verstoken van menselijke hulp, vastgeraakt met ons leed, zijt Gij, o God, onze enige uitkomst, de enige die ons voor verder onheil kan behoeden. Ziet neer op onze plaats, op onze vrouwen en kinderen, die hun leven bedreigd zien, wie de armoede wacht, op onze mannen, die, opgejaagd, hun leven zien voorbijgaan in onzekerheid en onrust. Vol vertrouwen op Uw barmhartigheid, vragen wij U verder onheil te willen keren. Om U echter nog beter tot hulp te bewegen, voegen wij bij ons gebed ook het offer, en wel het offer dat ons moeite zal kosten, maar daarom ook een bijzondere kracht bij U zal hebben. Ter ere van de H. Maagd Maria en overtuigd, dat U aan haar niets weigert, leggen wij U thans een plechtige gelofte af, om door Hare tussenkomst, verhoring van ons gebed te verkrijgen. Ter Harer eer beloven wij, zo wij gespaard blijven van de evacuatie, van hongersnood en verdere oorlogsrampen:
1e. Gedurende 25 jaren geen Carnaval te vieren, behoudens de goedkeuring van hen, die als vertegenwoordigers van het volk gelden;
2e. Een bedevaart te ondernemen naar een der genadeoorden van o.l. Vrouw;
3e. Een beeld van haar in onze gemeente te plaatsen.
Wil, o God, goedgunstig op deze beloften neerzien, en moogt Gij, ter liefde van de H. Maagd en door Hare tussenkomst, ons dringend gebed om hulp verhoren.
Wij menen, dat er meer dan voldoende reden is

tot het stellen van zulk een daad. Om echter aan deze gelofte meer kracht te geven, verzoeken wij allen, die de ernst van onze toestand inzien, deze geloften voor zich persoonlijk af te leggen. Men verplicht zich dan voor God om gedurende 25 jaar geen Carnaval te vieren en een bedevaart naar een genadeoord van o.l. Vrouw te houden. Wij twijfelen er niet aan of velen zullen gaarne op deze wijze meewerken om verdere rampen van ons af te houden. Moge de goede God dan barmhartig op Tegelen neerzien.
(w.g. de Pastoor), Tegelen, 27 December 1944.

Deze circulaire spreekt voor zichzelf.

4 januari

Iedere dag maar weer granaten. Vanmiddag ontplofte er een op ongeveer 10 à 15 m van Johan. Goddank zonder ongelukken.

6 januari Driekoningen

Hier in 't klooster is 't zondag. De H. Missen zijn ook als op zondag en druk bezet. Verder is de dag kalm verlopen. 't Is nog steeds flink winter en de sneeuw ligt dik.

9 januari

Alle inwoners van Tegelen beginnen vandaag een noveen.⁷¹ Iedere avond op hetzelfde uur, half zeven, wordt door geheel Tegelen hetzelfde gebeden, om uit deze toestand verlost te worden.

11 januari

Deze middag weer flink geschoten. Verscheidene granaten weer op de Venloseweg en Broeklaan. Van de Venloseweg weer een meisje gedood, dat juist wasgoed aan het ophangen was. Vreselijk verminkt was ze.

13 januari

Vandaag m'n verjaardag. De H. Mis van 8 uur had Pater Willibald voor mijn intentie opgedragen. Geen felicitaties van de anderen uit 'bevrijd' gebied. Dit is al de derde verjaardag dat ze zelfs geen brief kunnen sturen; eerst in oktober Marietje, Papa en nu de mijne. De traktatie van vandaag bestond uit een kopje koffiesurrogaat met een beetje taptemelkpoeder en wat zoetmiddel. 't Koffiesurrogaat drinken we al vier maanden zonder iets erin. Alleen bij hoge feestelijke gelegenheden als boven beschreven. De paters kwamen ook nog feliciteren. Vanavond hoorden we door de radio een verrassing. Na drie en een half jaar gedwongen zwijgen sprak Pater Henri de Greeve weer. 't Was net of 't weer een vooroorlogse Zaterdagavond was van de K.R.O., toen we die zo bekende en niets veranderde stem weer hoorden. Dat gevoel hadden we tenminste zolang hij sprak. Zoals hij zelf zei, was 't hem net of er niets veranderd was in die tijd. Hij vatte de draad weer op, waar hij drie en een half jaar geleden was afgebroken. Voortaan zal hij weer iedere zaterdagavond spreken. De tweede verrassing was echter minder prettig. Pater Willibald had een plakkaat bij zich zoals ze in Venlo ophangen voor de evacuatie van de gehele stad. De gezonden moeten lopen in groe-

Iedereen vertrouwt meer op de gezamenlijke noveen. Velen vragen: we hebben toch zo gebeden. Zou dat dan allemaal voor niets zijn? We kunnen het niet geloven. Vandaag begint heel Tegelen de tweede noveen. Uit Venlo hoort men ook alle mogelijke verhalen. De een zegt: er zijn er weer veel terug; anderen gaan gewoon niet; sommigen gaan het huis voor uit om er achter weer binnen te gaan, enz. enz. Maar een feit is dat nog lang niet alle mensen weg zijn. Alleen verschrikkelijk voor degenen, die gejaagd zijn zondag j.l. Nu moet het weer zo wat stop staan, zegt men.

19 januari

Grüne Polizei hedenmiddag op de Venloseweg huis aan huis aangezegd: gereed houden om zondagmiddag om twee uur te vertrekken. Johan kwam later uit het ziekenhuis terug en had gehoord van het bestuur van het Rode Kruis dat de Grüne Polizei dit op eigen houtje had gedaan en niemand zich hier iets van behoefde aan te trekken. De officiële bekendmaking zou nog wel volgen. Maar de schrik zat er toch al bij velen in.

20 januari

Vanmorgen hebben we de rugzakken gekregen. De gespen nog aanzetten en dan kunnen ze gevuld worden. De stemming is toch bedrukt en ook hier in T. lopen vrouwen langs de straten te huilen. Hoeveel vrouwen zijn er hier niet die nu overal, met haar gezin, alleen voor staan; waarvan de man of allang in Duitsland werkzaam is óf is ondergedoken óf aan 'de overkant' zit en die nu met de kinderen nog moeten evacueren. Reeds maanden wordt hier in

Tegelen niet meer gewerkt, fabrieken betalen geen lonen meer uit, hebben dit nog wel een tijd volgehouden, maar de toestand duurt te lang. Toch moeten deze mensen geld hebben om brood en het noodzakelijkste te kopen. Voor deze mensen is de ellende het grootst. Vanmiddag tegen 5 uur komt het heuglijke nieuws: de evacuatie is 8 tot 14 dagen uitgesteld. Wat een vreugde, wat een verademing! We hebben de rugzakken direct opzij gelegd. Ons gebed zal toch worden verhoord. Er was ons door de Duitsers al toegezegd dat geen uit T. te voet behoefde te gaan en we hadden al een stille hoop, dat er geen treinen beschikbaar zouden zijn. Maar zo is 't beter.

21 januari

We hebben vannacht heel wat geruster geslapen. Vanmorgen onder de H. Mis sprak een van de paters hierover ook een woordje. Hij zei dat het onmiddellijk gevaar voorlopig was afgewend en spoorde ons aan om in deze week een offer te brengen om zodoende helemaal aan deze ramp te ontkomen. Iets te geven van kleren of levensmiddelen aan de minderbedeelden, vooral kleren en ondergoed wat we bij evacuatie toch zouden moeten achterlaten. Deze week zullen de paters een rondgang doen. Deze morgen waren Duitse soldaten de volgende circulaire huis aan huis in de straten aan het rondbrengen:
Nederlanders!
Nadat, als gevolg van de militaire toestand de oorlog de Maas genaderd is, zijt gij blootgesteld aan het onmiddellijk geweld der gevechtshandelingen.
Nu de noodzakelijke voorbereidingen getroffen

zijn, begint daarom de evacuatie uit de streken, die aan het Engelse geschutvuur blootgesteld zijn. Om uw vrouwen en kinderen, ook om U zelve, voor verdere verschrikkingen afdoend te beschermen, moet gij tijdelijk uw geboorte- grond en woonplaatsen verlaten en buigen voor de wetten van de krijg, totdat het weer vrede zijn zal en normale toestanden ingetreden. Niemand begrijpt beter dan de Duitse soldaat dat dit u zwaar moet vallen. Maar er is helaas, geen andere oplossing dan deze. Uw mars zal U naar rustiger oorden brengen, waar gij voldoende werkgelegenheid en eten zult vinden.

Onderwerp U daarom in uw eigen belang aan de evacuatiebepalingen van het Duitse leger, dat U daarbij ondersteunen zal zo ver als de gevechtshandelingen het slechts gedogen. Laat verder ieder de ander helpen met voertuigen en door mee aan te pakken. Maak gebruik van de weersgesteldheid en vervaardigt U noodsleden. Bedenkt, dat het er niet op aankomt zoveel mogelijk ballast mee te voeren, maar vóór alles wat gij direct en telkens weer nodig hebt. Zij, die weigeren te gehoorzamen en het evacuatiebevel trachten te ontduiken, zullen als spionnen en saboteurs behandeld worden! Het wachtwoord luidt: Zorg dat gij u en de uwen het leven redt ter wille van uw eigen toekomst en die van uw volk!
Het Duitse leger zal u daarbij helpen.

Tot zover de circulaire. We zullen de circulaire bewaren voor later, als herinnering aan een verschrikkelijke tijd en aan de inhoud storen we ons voorlopig niet.

Graf Anna Werps op begraafplaats Tegelen.

25 januari

Deze week weer 4 of 5 mensen door granaten gedood en verschillende zwaar gewond. Rikie vandaag jarig. De H. Mis was voor haar intentie. De feestelijkheden waren precies hetzelfde als met mijn verjaardag.

Hier eindigt het manuscript. Haar oudste broer Henri-Jean voegt in zijn publicatie het volgende nawoord toe: 'De schrijfster werd op de eerste dag van de bevrijding (1 maart) naar het ziekenhuis gebracht, nadat haar zus er de vorige dag in opgenomen was wegens een verwonding door ene granaat. Zij stierf daar de 21e maart, terwijl haar zus op 30 maart het ziekenhuis genezen kon verlaten.'

Fried Didden in 1941.

jaar lang optreedt. Hun geschiedenis begint in het oefenlokaal van krachtsportvereniging DOS (*Door Oefening Sterk*), die in 1938 wordt opgericht en waar ze elkaar elke doordeweekse avond na het werk ontmoeten. Ze leren er boksen, worstelen, gewichtheffen en turnen. Het laatste doen ze het liefst en bij voorkeur met hun drieën. Voor de jaarlijkse uitvoering zetten ze een acrobatenummer ineen, waarmee ze de show stelen. Zo komen ze in contact met de Tegelse fotograaf Sjeng Lommen, die een artiestennaam voor hen bedenkt: *De Engverdi's*, naar de eerste lettergreep van hun familienamen: Engelen, Verbong, Didden. Ook helpt hij hen aan persfoto's waarmee ze de boer op kunnen. Al snel wordt Tegelen te klein en treden ze op in de hele regio, onder andere met cabaretgroep *De Hutspot* waar ook de bekende Venlose komiek Sef Cornet bij zit. Langzaam maar zeker worden ze bekend. Tegelijkertijd neemt ook de oorlogsdreiging toe. In het najaar van 1939 wordt Engelen onder de wapenen geroepen, zodat ze een paar maanden niet kunnen optreden, maar als hij in de zomer van 1940 weer terugkomt, nemen zij hun oude stiel weer op: door de week werken ze in de

fabriek en in het weekend trekken ze erop uit met *De Hutspot* of voor eigen rekening. Dat gaat zo door tot in het voorjaar van 1942, als ze horen dat circus Renz in Breda een talentenjacht organiseert. Na afloop van hun optreden klopt er een heer met bolhoed en rijlaarzen op de deur van hun kleedkamer. Het is de directeur van het circus, die hen een contract aanbiedt. Volmondig zeggen ze toe. Opeens zijn ze circusartiest en reizen met circus Renz door Nederland. Tijdens de wintermaanden, als het voor het circus te koud is, zijn ze weer in Tegelen en Venlo, waar ze weer optreden met *De Hutspot*.

In het voorjaar van 1943 willen de Duitsers de Nederlandse soldaten uit de meidagen van 1940 opnieuw in krijgsgevangenschap voeren, waarna de April-Mei stakingen uitbreken en de eerste Duitse razzia's op arbeidskrachten beginnen. De Engverdi's leven voortdurend in angst opgepakt en op transport gezet te worden, maar weten de dans te ontsnappen doordat Frans Priem, de leider van *De Hutspot* en tevens directeur van het Concertgebouw *De Prins* in Venlo, hen kan boeken voor een reeks optredens in Duitsland. Op die manier hoeven ze geen lid te worden van de vermaledijde Cultuurkamer, belandt oud-soldaat Engelen niet in krijgsgevangenschap en blijven Verbong en Didden gespaard voor de *Arbeitseinsatz*. Met beide handen grijpen ze deze kans aan en beginnen vanaf september 1943 aan een maandenlange tournee langs Duitse zalen, waar ze hun acrobatenkunsten te gelde maken. De Duitsers kijken met open mond toe als Didden zijn handstand op vier opeengestapelde stoelen maakt. Jarenlang heeft hij erop geoefend, er is geen plek in de open lucht te bedenken waar hij het

Hoogstandje tijdens middagpauze op het werk.

niet heeft uitgeprobeerd: een tuinmuurtje, een kano op de Maas, ja zelfs de schoorsteen van de fabriek in Steyl waar hij heeft gewerkt. Dit nummer is de kroon op al die moeite. Na afloop van elke voorstelling gaan ze terug naar hun hotel, want de dag daarna moeten ze weer vroeg uit de veren voor de reis naar de volgende stad. Tijd voor een wandeling of een avondje uit is er nauwelijks. Zodoende krijgen ze ook weinig mee van wat er zich in Duitsland afspeelt. Het interesseert hen ook niet zoveel. Al voor de oorlog hebben ze zich nooit met politiek ingelaten. Alleen in grote steden, zoals Hamburg blijven ze langer, soms wel drie weken aan een stuk. Daar gaan ze op hun zeldzame vrije avonden bij

collega-artiesten een kijkje in de keuken nemen. Ze zijn altijd op zoek naar de laatste nieuwigheid. Helemaal ongevaarlijk is het niet. Van tijd tot tijd zijn er luchtaanvallen, zoals in Hamburg waar opeens de hel losbarst en ze hun heil moeten zoeken in een ondergrondse schuilplaats. Ze hebben steeds geluk, maar als in het voorjaar van 1944 in Essen de bommen door het plafond de zaal in vallen, weten ze niet hoe snel ze moeten wegkomen en keren terug naar Tegelen, waar iedereen halsreikend uitkijkt naar de invasie van de geallieerden, die een paar maanden later ook daadwerkelijk zal plaatsvinden. Intussen sluiten ze zich opnieuw bij circus Renz aan, waarmee ze in Veenendaal bij Arnhem optreden, als daar de operatie *Market Garden* begint. Een verwarrende tijd breekt aan. Van een circusvertoning kan geen sprake meer zijn en daarom besluiten Engelen en Verbong zo snel mogelijk terug naar Tegelen te gaan, waar ze inmiddels allebei een meisje hebben. Didden, die nog vrijgezel is, gaat liever naar Rotterdam, waar het dan nog rustig is en zijn collega Harrie Akkerman woont met wie hij nog meent te kunnen optreden. Daar begint het relaas van zijn omzwervingen hieronder.

Drie keer opgepakt met razzia. Drie keer op een bijzondere wijze vrijgekomen

Na de mislukte luchtlanding van de Engelse parachutisten boven Arnhem, bevond ik mij in Veenendaal, waar wij gestrand waren met het circus. Er reden toen geen treinen meer, die waren in staking. Naar huis gaan was er niet bij. Mijn collega's met wie ik toen werkte, hadden nog wel geluk gehad. Die hadden nog

net de laatste trein kunnen nemen, maar ik was door omstandigheden achtergebleven. Vanuit Veenendaal kon je die luchtlanding goed volgen. Al die parachutisten heb ik een paar dagen later door Veenendaal zien lopen op weg naar het krijgsgevangenkamp. Het werd toen steeds moeilijker vanwege de razzia's op straat.

Ik besloot naar Rotterdam te gaan, lopend natuurlijk – want er was geen verbinding meer over de weg. Ik vertelde dat tegen mijn circus-directeur. Deze zei: 'Dat komt goed uit, dan kun je voor mij een brief meenemen met wat geld voor mijn familie, die vangen je dan wel op en daar kun je voorlopig bivakkeren.'

Dat vond ik geweldig. De volgende morgen om 9:00 uur ben ik vertrokken. Mijn plan was in twee dagen in Rotterdam te komen. De eerste dag naar Utrecht en de tweede dag naar Rotterdam. In Utrecht zou ik slapen en de volgende dag verder. Naar Utrecht was het ongeveer 35 kilometer en naar Rotterdam ook. Dat mijn plannen heel anders zouden lopen, had ik nooit gedacht.

Ik had de eerste kilometers goed doorgelopen, half door de bossen, naar Maarn en Austerlitz, via Zeist naar Utrecht. Net voorbij de Bilt begon de ellende al. Bij de ingang van Utrecht was er een versperring midden over de weg. Daar stond een militair die vroeg waar ik heen wilde. 'Naar mijn familie in Utrecht,' antwoordde ik. Hij liet mij toen door met de mededeling dat ik mij moest melden op het Vreeburgplein. Hij heeft natuurlijk geweten wat mij te wachten stond. Ik dacht bij mezelf: 'Daar kom je goed van af.' Toen ik de eerste straten van de stad binnenliep, vond ik het verdacht stil. Weer een straat verder kwamen een paar soldaten naar mij toe

en zeiden 'Anschliessen, anschliessen!'; terwijl ze wezen op een groep mensen die daar stond. Ik zei nog: 'Ja, maar ik ook?'

'Was, was? Anschliessen sofort, sonst...!' Prompt hield hij me een revolver onder mijn neus. Nou, ik werd gelijk wakker, want ik was een beetje suf gelopen na die 35 kilometer. Ik moest me toen aansluiten bij een groepje van tien personen.

Na tien minuten moesten wij doorlopen de stad in, onder bewaking van een paar soldaten. Na een tijdje kwamen wij aan bij het Vreeburgplein. Wat ik daar zag waren duizenden mannen bij elkaar. Later hoorde ik dat er een razzia geweest was en vijfduizend mensen waren opgepakt. Daar was ik nu ook bij. Toen ik voorbij die massa mensen liep, zag ik dat er een stuk of tien mensen tegen een muur stonden met de handen omhoog en soldaten met het geweer in de aanslag.

Ik dacht toen: nu ben je er geweest, maar wij moesten doorlopen. Midden op het plein stond een stellage. Daar was een NSB'er aan het spreken. Wij moesten allemaal mee bouwen aan een nieuw Europa en al die flauwekul meer. Hij zei ook dat wij een kleine mars zouden maken en, als wij probeerden te vluchten, er direct geschoten werd. Dat wisten wij dan en werden toen afgevoerd. Wij moesten met vier man naast elkaar lopen midden over de weg. Om de 10 tot 15 meter liep een soldaat met een geweer in de aanslag. Er werd verteld dat we naar Amersfoort zouden gaan. Anderen zeiden naar Duitsland, naar niemand wist het zeker. Toen ik aan mijn tweede trip begon was ik nog tamelijk fris, maar dat duurde niet lang. Dat onzekere maakte je erg moe. Twee keer werd er een sanitaire stop gemaakt van tien minuten,

Razzia in Rotterdam (bron: ANP).

waarna we verder moesten lopen. Het werd al weer donker en maar lopen en lopen. Vluchten dorst ik niet, want ik wist hier helemaal geen weg. Af en toe hoorde ik schieten en dat was zeker niet op konijnen, dat wist ik zeker. Het werd tien uur, elf uur en maar doormarcheren. Ik voelde de blaren al in mijn schoenen prkken. Ik had al van 's morgens 9 uur gelopen en ik was dood- en doodmoe. Ik wilde ook niet opgeven. Om één uur in de nacht mocht ik op de fiets zitten van een soldaat. Om twee uur kwamen wij aan bij het IJsselmeer. Daar lag een boot waar wij op moesten. Toen was ik dus van Veenendaal via Utrecht naar het IJsselmeer gelopen. Ik heb de kilometers niet geteld, maar ik dacht een kleine tachtig. Ik was doodmoe en ben gelijk gaan liggen. Na een uurtje ging het wel een beetje beter. Van slapen kwam niks. Ik

verrekte van de honger. We zaten met een paar honderd mensen bij elkaar. De andere duizenden zijn een andere richting uit gegaan. Slapen was er niet bij. Alles liep en lag maar door elkaar op de grond of in het gangboord. 's Morgens om zeven uur begonnen de motoren te draaien. Waar we heen gingen wisten wij niet. Ik was die nacht wel wat bijgekomen, maar we hadden wel allemaal

honger. Tegen de middag kwamen we aan in Kampen. Daar moesten we allemaal van boord, onder bewaking natuurlijk. Toen begon het aftellen met de nodige onderbreking en gevloek. Toen dat achter de rug was, kregen we allemaal een stuk brood en een stuk worst. Dat was zo opgepeuzeld. Ook het Rode Kruis was aanwezig om de blaren door te prikken, maar ik had die van mij onderweg allang verloren. Je zag allhande mensen die ze opgepakt hadden door elkaar lopen. Mensen met een wit boordje, spoorwegarbeiders, een postbode met nog een tas vol brieven bij zich. Iedereen was zo maar van straat opgepakt. Na een paar uur moesten we ons weer opstellen en werd er weer geteld. Dat gebeurde met de nodige hilariteit, want alles liep weer door elkaar, met vloeken en snauwen van de soldaten tot gevolg. Eindelijk was het dan zo ver: afmarcheren, maar waarheen?

Na een paar uur lopen was het inmiddels al weer donker geworden en kwamen we aan in Zwartsluis. Daar moesten we in een grote loods of fabriek van een koffiebranderij de nacht doorbrengen. Ze hadden daar heel wat stro neergelegd en daar moesten we dan maar op slapen. Nou, slaap had ik wel en ik was 's morgens al weer fit voor de volgende etappe. We zijn weer afgemarcheerd en kwamen tegen de middag in Meppel aan. Dat was het einde van mijn drie-daagse veldtocht. We kwamen met een grote groep in een school terecht. Ook weer met stro en we kregen ieder een soort paardendecken en daar moesten we het maar mee doen. Vandaag hoefden we niet te werken, maar morgen zou het loos gaan werd er verteld. We kregen weer wat te eten en iedereen was blij dat we een vast stekkie hadden.

De volgende morgen werden er houwelen en schoppen uitgedeeld. Die moesten we meenemen naar ons werk buiten Meppel. Weer lopen. Wat we daar gedaan hebben weet ik niet, maar alles liep door elkaar heen. Als je zag hoe sommige mensen de schop vasthielden, dan had je het niet neer. Op een afstand stond de *Grüne Polizei*. Die waren aan het schieten om je bang te maken in geval je weg zou lopen. Ik was er twee dagen, toen ik hoorde dat je, als je ziek was of kon aantonen dat je er niet bij hoorde, een *Ausweis* kreeg. Er werd wel bij gezegd dat als je de zaak verdraaide, je de nodige straf kreeg. Dat heb ik er maar op gewaagd, ik wist dat Duitsers een zwak hadden voor artiesten. Ik ging die avond naar dat adres. Voor de deur stond een NSB-er; die vroeg mij wat ik kwam doen. Ik vertelde het zo'n beetje. 'Moet ik je helpen met vertalen?' vroeg hij. Dat was niet nodig. Toen ik binnenkwam in de zaal

zaten er vier hoge officieren aan tafel. Waar ik de moed vandaan haalde weet ik niet, maar ik liep kalm naar die tafel toe en ik verontschuldigde mij dat ik hun lastig viel, maar of ik wat mocht vragen. Ik vertelde hen dat ik artiest was en ik pas uit Duitsland terug was en in Utrecht was opgepakt en zo hier terecht was gekomen. Ik had een hoop foto's bij me van verschillende collega's, waar ik in Duitsland mee had gewerkt. Die legde ik op tafel. Mooie foto's van verschillende nummers. Ook was er een foto bij van vrouwen die wat schaars gekleed waren. Daar keken ze het eerst naar. Toen vroeg er een hoe de toestand in Hamburg was. Ik had er werkelijk een maand gewerkt. Ik vertelde dat ik in Hamburg in het Flora-theater had gewerkt en voor de Duitse militairen. Ik vertelde dat de mensen er zo vriendelijk waren en dat ik via het Flora-Theater naar de Reperbahn was gelopen, waar nog meer theaters waren, onder andere het Trichter theater en Alotria. Opzij van de Reperbahn had je de Herbertstrasse en toen begonnen er een paar te lachen. De Herbertstrasse was namelijk een hoerenbuurt. Na nog wat heen en weer gepraat zei er een: 'Na, komm mal hier.' Hij pakte een velletje papier, schreef er iets op en zette er een stempel op. Hij zei: 'Geef dat maar af op dat adres en dan krijg je het persoonsbewijs terug en ben je vrij.' Wat ik toen voelde? Ik zweefde zowat terug naar die school. Ik heb slecht geslapen die nacht. En toen ik het de jongens vertelde, geloofden ze het niet. Maar ze gunden het mij wel. Ik kreeg zonder moeite mijn persoonsbewijs terug en ik was vrij.

Maar ja, Meppel was ver, ver verwijderd van Rotterdam, maar ik kon gelukkig met een Rode Kruiswagen die zieke mensen terugbracht,

meerijden tot Utrecht. Vandaaruit heb ik gelift, onder andere met een lijkwagen die naar Rotterdam moest. Ik moest wel naast de kist zitten, want voorin was geen plaats. Ik was al blij dat ik niets hoefde te zeggen onderweg. In Kralingen werd ik afgezet, en dat kwam goed uit, want daar in de buurt woonden die mensen waar ik moest wezen.

Toen ik aanbelde in de Lambertusstraat, keken ze wel gek op. Ze hadden mij veel eerder verwacht, maar toen ik vertelde hoe alles was verlopen begrepen ze mij. Ik werd goed opgevangen, het waren de ouders van mijn directrice en nog een gezin met twee kinderen. Ik hielp boodschappen doen en kleine karweitjes en zorgde voor brandhout. Hele bomen hebben wij 's avonds in het donker afgezaagd en in hun geheel mee-geleurd naar huis. Dan door gang naar binnen en daar slopen. Buiten durfde je het niet, want het kon worden gestolen door anderen. Daar moest je het mee warm houden, kolen waren er niet.

Toen ben ik mijn collega gaan opzoeken, waar ik mee gewerkt had in het circus. Hij woonde helemaal in Rotterdam-Noord. Vanaf die dag repeteerden wij steeds in een zaaltje, maar wij moesten wel uitkijken voor razzia's op straat. In Rotterdam was het armoe troef. Je had weinig eten en drinken. Water was er wel. Ik was ongeveer een maand in Rotterdam, toen er een grote razzia was op 10 en 11 november.⁷³ Het duurde twee dagen. Iedereen moest zich voor de deur waar hij woonde, opstellen. Wie dat niet deed en binnenshuis werd aangetroffen, werd doodgeschoten. Op deze manier werden wij ongerust gemaakt. Ik heb mij de tweede dag gemeld. Ik kreeg van die oudjes nog wat eten en een deken en moest maar af-

wachten. De soldaten die ons kwamen ophalen waren wel vriendelijk, zij konden er ook niets aan doen. Het was een *Befehl*, zeiden ze.

Wij werden toen met een groepje naar Toepad gebracht in een marinekazerne, maar die was nog in aanbouw.⁷⁴ Vandaaruit naar Duitsland natuurlijk. Wij kwamen het gebouw binnen dat tjokvol bleek. Wij werden voor de balie gesleurd en daar gesorteerd. Die groep hier, die groep daar. Ik werd ingedeeld bij *Marschcolonne Zwei*, maar dat zei me niks. Ik zat te fantaseren hoe ik hier vandaan kon komen. Ik had een idee. Toen ik zo'n hoge officier voorbij zag komen, stapte ik brutaal naar hem toe. Ik verontschuldigde mij en zei hem dat ik hier niet bij hoorde en geen Rotterdammer was, maar dat ik uit Steyl kwam in Limburg. Toen keek hij mij aan en zei: 'Was? Aus Steyl? Bei das Missionshaus?'

Ik zeg: 'Ja, daar woon ik, daar ben ik geboren.' En toen begon hij me te vertellen dat het zo'n mooi plaatsje was en er veel vriendelijke mensen woonden. Hij had er met andere soldaten een maand lang gelegen.⁷⁵ Hij zei: 'Warten Sie mal,' en toen wees hij naar andere mensen: 'Ga daar maar even staan.'

Ik ging toen bij die groep staan, en ik herkende die mensen, dat waren Italianen van circus Strassburger, die hadden ze ook opgepakt en ze wachtten natuurlijk op een *Ausweis*. Ik ging een beetje van hun vandaan staan, want ik voelde me toch een beetje nietig bij die grote artiesten. Maar het duurde een beetje lang. Na een kwartier zag ik hem weer voorbij lopen, ik naar hem toe, ik riep: 'Herr Hauptman!' en toen keek hij om en zag mij staan, toen dacht hij zeker 'Steyl, Missionshuis'. Opeens schreeuwde hij tegen die twee soldaten die achter de balie zaten: 'Gibt den Mann ein Ausweis!' en toen

wees bij op mij. Ik naar die balie en ik stak mijn persoonsbewijs naar voren. Ik kreeg er een flinke stempel op en ik was vrij. Maar voor ik buiten was, werd ik nog twee keer gecontroleerd. Om acht uur zat ik weer thuis in de Lambertustraat.

Dat was de tweede keer dat ik geluk had en toeval of niet, het zou nog een keer gebeuren. De eerste dagen na die razzia was het ontzettend stil op straat. Ik zag maar weinig mannen lopen. Het verhaal ging dat ze er een veertig- tot vijftigduizend hadden opgepakt. Mijn collega, die in Noord woonde, was ook opgepakt, dat hoorde ik van zijn ouders. Maar na vier dagen stond hij voor mijn neus. Hij was net voor Gouda uit de troep gelopen en had zich een paar dagen schuilgehouden. Ik ben toen nog een paar dagen bij hem thuis geweest, maar er was overal een tekort aan eten. Zijn vader had de wc al half opgestookt, hij was al aan de deuren bezig. Alles wat brandbaar was ging de kachel in. 's Avonds zaten we in het half donker te turen met zo'n oliepitje. Je kon elkaar net zien, de aardigheid was ver te zoeken en het liep toen al tegen het nieuwe jaar 1945.

We zijn toen nog eerst naar Veenendaal gelopen en gelift. Ik heb dat verhaal toen verteld tegen de circusdirecteur. Hij zelf had ook nare dingen beleefd. De helft van zijn paarden was gevorderd en voor de andere had hij haast geen voer meer. We probeerden van alles om een *Ausweis* te krijgen voor het personeel van het circus, desnoods wilden ze een voorstelling geven. Maar ze verwezen ons door naar Ede. Ik en mijn collega zijn toen naar Ede gegaan, dat was twee uur lopen. Toen we bij de *Ortskommandant*⁷⁶ waren, lieten we alle foto's zien van alle artiesten van het circus, maar die zei

toen: 'Wir haben jetzt kein Raum, kommen sie nächste Woche mal zurück.' Nou, mijn collega en ik waren al blij dat hij ons liet lopen, want er was daar weer een razzia gehouden. Weer terug naar Veenendaal waar wij met *Sperrijd* aankwamen. Want na 6 uur mocht je niet meer op straat. Wij hebben toen in een oude pakwagen geslapen, zonder ruiten. Toen we 's morgens wakker werden, lagen wij half onder de sneeuw en koud, koud, verschrikkelijk. Wij hebben ons toen maar met de sneeuw een beetje gewassen. Bij de directeur kregen wij een kop surrogaatkoffie, maar dat was tenminste goed warm. Toen wij maar weer terug naar Rotterdam. Wij hebben toen afscheid genomen van diverse collega's die daar nog woonden. In een kleine stacaravan, waar het dak al half naar beneden hing wegens een granaatslag, woonde een jongleur. Zijn vrouw zei nog: 'Chris, waarom maak jij dat dak niet klaar?' Toen zei hij: 'Ach barst, er is maar één ding dat mij interesseert en dat is vreten.'

Toen ik hem een hand gaf ten afscheid zei hij: 'Au, niet zo hard knijpen, Fried.' Toch wel zielig, zo'n grote vent.

In Rotterdam op het Noordplein, waar de zwarthandelaren actief waren, was alles duur. Een Belgisch shagje 1 gulden, een kilo appels 30 gulden, die vrat je dan helemaal op met schil en klokkenhuis. Een vuurtje voor je sigaret 5 cent. Wij zijn toen maar weer de boer opgegaan, zoals dat toen heette. Omdat ik met een zwaar dialect sprak, deed ik meestal het woord. We sloegen geen huis of boerderij over. Al belde je aan, bij de een kreeg je dit en bij de andere kreeg je dat. En zo kwamen wij wel aan ons kostje. En wij kwamen altijd wel bij een boer aan waar wij in het hooi konden slapen. En als wij het

geluk hadden dat wij binnen mochten komen om te eten, keek mijn collega eerst de kamer rond. Zag hij een kruisbeeld tegen de muur, dan maakte hij een kruisteken voor het eten. Zag hij dat niet, dan ging hij danken met de handen gevouwen met zijn blik naar beneden gericht. Geraffineerd was bij wel. Beter dan ik. Op een keer mochten wij slapen in het hooi natuurlijk. 's Avonds toen wij gegeten hadden, zei de boerin dat wij nog pap na kregen. Maar wij moesten eerst de rozenkrans bidden op onze knieën. De boerin bad voor en wij moesten dan nabidden. Midden in het gebed, als de boerin had voorgebeden, zei mijn collega steeds binnensmonds: 'Ja, ik vind het wel goed, geef mij de pap maar.' En zo een paar keer achter elkaar. Nou, toen had ik het niet meer. Maar ook op een keer kwamen wij bij een boer en daar moesten wij een hele pan aardappelen zelf schillen. Ik zei tegen mijn collega: 'Dat zit weer goed.' 's Avonds zat de hele familie aan tafel en wij zaten apart. De boer pakte de bijbel en begon voor te lezen van: 'Geef ons heden ons dagelijks brood' en zo meer. De tafel was rijkelijk gedekt met vlees en diverse groenten, maar wij kregen alleen de aardappelen die wij zelf hadden geschild met een beetje waterjus. De volgende morgen om 7 uur kregen wij weer de gekookte aardappelen op onze nuchtere maag. Toen konden wij gaan. Nou, wat we die boer toegewenst hebben, laat zich wel raden. Maar ja, een andere keer was het weer beter. We liepen elke dag zo'n 10 tot 20 kilometer, net zoals het uitkwam. We kwamen weer bij zo'n boerderij uit. En ik deed toen weer het woord. Zo van: 'Hebt u misschien een stukje brood of een koude aardappel voor ons. We hebben al drie dagen niets gegeten,' - en dan zielig kijken

natuurlijk. Dat had meestal succes. Zo ook nu. De boerin zei toen: 'Kom maar binnen, wij gaan zo eten.' Wat wij toen gegeten hebben, zo lekker, met vlees en echte jus. Ik moest mijn broekriem na een kwartier losmaken. Ik kon niet meer. Toen kwam die boerin nog met een toetje. Gestoofde peertjes op sap. Nou, dat zag er zo uitdagend uit, dat kon ik niet afslaan. Maar toen wij dat op hadden kreeg ik zo'n drang. Ik schaamde mij wel. Ik vroeg haar waar de wc was en mijn collega achter mij aan. Dat was nu werkelijk een goede boerin.

Het was een gewoonte geworden, dat bedelen. Wij gingen weer bij de boeren langs.⁷⁷ Wij zijn ook in de buurt van de rivier de Waal geweest, daar werden wel eens mensen overgezet naar de Engelsen, werd er gezegd. We kwamen met iemand in gesprek en lieten doorschemeren dat wij dat ook wel wilden. Hij zei dat hij daarvoor zou zorgen, dat wij de oversteek konden wagen. Maar we moesten nog een paar dagen wachten, want het was nu nog te gevaarlijk. Hij bracht ons naar mensen toe waar wij een paar dagen konden slapen en eten. Het ging echter niet door. Naderhand hoorden wij dat het een *nsb'er* was geweest die ons zou helpen. Toen zijn wij maar gauw vertrokken. Wij hebben ook wel slechte dagen gehad. Niet veel gegeten en geen slaapplek, en dan die natte kleren, maar die dagen vergat je maar gauw. Wij zijn toen in Houten bij Utrecht terecht gekomen. Daar hadden wij meer geluk. Daar zaten evacués uit Tiel en omgeving, die naar Leeuwarden zouden evacueren. Ze moesten nog wachten op een trein. Wij hebben ons toen naar binnen weten te smokkelen. Want die mensen kregen tweemaal per dag eten. Het

heeft wel moeite gekost, maar met een beetje liegen en brutaal zijn, zijn wij er toch blijven hangen.

Maar ze mochten ons niet zo graag. Wij zijn daar ook een goede week geweest en 's avonds werd er dan gekaart onder elkaar. Er waren twee jongens bij van een rijke boer. Die had op het station zakken met meel staan die ze van thuis hadden meegenomen. De jongens die met ons omgingen en met wie we kaartten, waren natuurlijk zo door hun geld heen, daar hadden wij een foefje op gevonden. En die boer had al tegen zijn zoons gezegd: 'Je moet niet met die zigeuners kaarten, ik vertrouw ze niet.' Maar we konden goed opschieten met die jongens.

En toen ze toch door wilden spelen zei ik: 'Nou, dan spelen wij voor een paar kilo meel. Je vader merkt er toch niets van,' – en ze verloren natuurlijk weer. Ze hebben een paar kilo meel uit de zak gehaald en aan ons gegeven. Met dat meel zijn wij toen naar de bakker gegaan en precies op de dag van vertrek naar Leeuwarden hadden wij twee broden.

We hadden het natuurlijk voor elkaar gekregen dat wij mee mochten net de trein naar Leeuwarden. We moesten met een dertigtal mensen in een grote goederenwagon. Op de dag van vertrek was er een beetje ruzie geweest, er zou brood gestolen zijn en wij zigeuners zouden het gedaan hebben. Wij konden aantonen dat wij het brood van de bakker hadden gekregen. Toen was er weer deining wie de beste plek kreeg in de wagon. Iedereen wilde met zijn rug tegen de wand zitten. Ik zei tegen mijn collega, laat ze maar even bekvechten en toen het stil was, gingen wij midden in de wagon liggen met een beetje stro en een deken over ons heen. 'Zie je wel,' zeiden ze toen, 'die zigeuners

hebben weer de beste plaatsen.' Wij hadden het altijd gedaan, maar wij waren een beetje doorgewinterd, na al die dagen dat wij gezworven hadden.

Die treinreis had lang geduurd, uren oponthoud op de stations. Luchtalarm werd er gegeven, maar de schuifdeuren bleven dicht. Eindelijk kwamen we in Leeuwarden aan. Wij werden naar een school gebracht waar nog meer evacués waren. Het was daar goed vol kinderen en volwassenen. Alles door elkaar. Er lag stro op de grond. Het was voor een paar dagen, werd er gezegd. De meesten zaten onder de kleerluizen.⁷⁸

De tweede dag hadden wij ze ook. Mijn collega kreeg nog diaree erbij en liep met een vaart naar de wc, die een heel eind van ons vandaan was. Hij keek zo lelijk als hij weer terugkwam. Twee tellen later moest hij weer en hup, hup, daar ging hij weer hard lopend over al die mensen heen. Ik had medelijden met hem, ik zelf had nergens last van. Er werd verteld dat wij allemaal een goed stoombad kregen en de de kleren werden uitgestoomd, dat we dan bij de boeren zouden worden ingekwartierd. Maar dat heeft wel lang geduurd.

We kregen twee keer per dag eten, één keer warm, maar dat was niet lekker. Flauw zonder zout. Mijn collega en ik gingen nog wel de boer op. Wij gingen iedere dag naar de school, voor het eten. En een keer waren wij wat vroeg in die zaal, toen stond er een grote melkbus gevuld met melk en een kroes erbij. Dat was eigenlijk alleen voor de zieken. Mijn collega die wat brutaler was dan ik, had twee kroezen melk genomen. Hij zei tegen mij: 'Nou, pak ook, klootzak, dat ziet toch niemand,' maar ik durfde niet goed. Eindelijk dacht ik een kans te krijgen en pakte gauw een kroes, maar ik was zo haastig

dat ik morste en toen kwam er een verpleegster aanlopen. Die zei: 'Heb jij aan die melk gezeten?' Ik zei: 'Nee.'

'En wat is dat dan?' zei ze en wees op mijn borst, die helemaal wit was van de melk. Mijn collega lachte op een afstand, toen schaamde ik me wel een beetje.

Wij hadden in die tijd ook kennis gemaakt met een paar meisjes uit Leeuwarden. 's Avonds mochten wij op bezoek komen bij de meisjes thuis. Wij kregen een kop koffie en er werd wat gepraat over de oorlog en zo, maar wij zaten er altijd op hete kolen. Wij hadden namelijk last van kleerluizen en in die warme kamer wou je steeds krabben als ze je niet aankeken, maar dat kwam niet altijd even goed uit. Die krenge zaten niet stil, op je rug, op je hals, overal. Zo gauw wij weer op straat liepen, was het weer slaan en krabben. Ondanks dat waren wij daar toch vaak geweest en ze hadden een zoon die later met ons mee is gegaan.

Na enige tijd was het zo ver: we zouden ingekwartierd worden bij de boeren. Wij kregen een goed stoombad en de kleren werden gereinigd en wij konden daarna vertrekken. Ik kwam bij een boer in Deinem, mijn collega ook, die kwam bij een schilder terecht. Ik had wat eten betreft niets te klagen. Mijn collega liep twee dagen later al met een broek en een jasje van de schilder. We gingen wel naar Leeuwarden bij die mensen. Daar was het altijd gezellig, maar ook voor die meiden natuurlijk. Wij vertelden van die kleerluizen, er werd wat afgelachen. Binnen een paar weken ging het weer mis. Ze waren erachter gekomen dat wij tweeën geen evacués waren uit Tiel en dat wij geen recht hadden op die behuizing bij de boeren. Er werd al verteld dat zij ons zouden aangeven

wegens valse verklaring. Nou, toen zijn wij maar gauw op ons eigen houtje vertrokken en wij hoorden dat het front steeds dichterbij kwam. Toen zijn wij richting Drenthe/Overijssel gaan lopen. Die jongen is toen met ons mee gegaan. Hij was wel een beetje onervaren, Hij had een gitaar meegenomen, want hij kon goed spelen en zingen. Als wij dan 's avonds bij de boeren zaten, hadden wij de grootste lol. We moesten wel goed uitkijken overdag, want wij liepen richting het front. In de buurt van Meppel ging het weer mis. Wij werden opgepakt door de *Grüne Polizei* en overgebracht naar een kazerne. Ik had die grote gitaar op mijn rug en dat liep natuurlijk in de gaten. In die kazerne werden we ondervraagd en een halve dag vastgehouden. Maar die wisten ook niet wat zij met ons moesten beginnen. We werden toen overgebracht naar een *ТОДТ*-organisatie⁷⁹ midden in Meppel. Daar werden we twee hoog, de trappen op, naar een klein kamertje gebracht waar een hoge officier zat. Ik had al direct gezien dat we het moeilijk zouden krijgen, want hij keek ons zo vernederend aan.

Hij vroeg: 'Was sind sie? Was machen sie?' Ik zei: 'Wir sind Artisten.'

'Was für scheiss Artisten sind sie?' zei die toen. 'Waar leven jullie van?' vroeg hij.

Ik zeg: 'Van de boeren.'

Nou, toen werd hij zó kwaad. Hij zei: 'Ik stuur jullie naar Havelte naar het vliegveld en daar zullen jullie moeten werken.'

En in dat andere kamertje stond een klein mannetje van de *ТОДТ* organisatie die had een geweer in zijn hand en dat was nog groter dan hij zelf er daarbij keek hij nog loens ook en die zou ons dan weg moeten brengen naar Havelte; en toen liepen we zijn richting uit en toen zei die

tegen mij terwijl hij een paar kogels in zijn hand nam: 'Sehen Sie, wenn sie weglaufen, schiesse ich sofort,' en toen keek hij met dat andere oog naar mijn collega, dat was een komisch gezicht. Ik zei nog: 'Keine angst,' maar dat hoorde die officier gelukkig niet. En toen moesten we de trappen af naar beneden en die schele achter ons aan. Toen we op straat stonden, moesten wij midden over de weg lopen en hij liep op het trottoir met het geweer in zijn handen. Een paar straten verder moesten we voor een brug wachten die open stond en toen liep hij naar een legerwagen toe en na wat heen en weer gepraat moesten wij in die wagen stappen. Hij vertrouwde ons zeker niet meer, maar onderweg naar Havelte was hij heel vriendelijk tegenover ons. Hij vertelde dat in Havelte een zekere Hauptmann Koen was die veel voor artiesten deed en dat hij ze daar ook liet optreden. Toen we daar aankwamen, moesten wij in een kamer wachten en hij zou dan die Hauptmann Koen inlichten over ons. Nadat we een poosje gewacht hadden in die bedompte kamer, want het was al een beetje warm, het zonnetje scheen zo lekker, toen liet mijn collega een scheet. Net op dat zelfde moment kwam die Hauptmann Koen naar binnen, die snoof een paar keer zijn neus op en zei toen letterlijk: 'Mensch, was eine Luft hier, macht mal das Fenster auf.' Nou, ik liep gelijk naar dat raam, want ik dorst mijn collega niet aan te kijken, want ik stikte van de lach. En die Koen, die verontschuldigde zich over die stank in die kamer. Maar hij had zeker een goeie bui, hij ging zitten en zei toen: 'So, Sie sind Artisten, wass machen Sie denn?' en toen keek hij die jongen uit Leeuwarden aan, en die begon gelijk op zijn gitaar te spelen en te zingen, en die jongen kon werkelijk goed spelen. En toen

tegen ons zei die: 'En jullie zijn acrobaten. Mooi dan kunnen jullie hier een voorstelling geven voor die mensen.' We kregen een oefenlokaaltje om te repeteren en een kamer apart voor ons drieën om te slapen met een kamerwacht. Hij zou dan wel zeggen wanneer we moesten optreden. Nou, we waren zo overbluft dat we het haast niet geloofden, maar we kregen een kamer en overdag konden we repeteren in dat lokaal. Werken hoefden we niet op het vliegveld, we konden vrij rondlopen. Na een paar dagen zei ik tegen mijn collega: 'Hoe moet dat nou als hij tegen ons zegt: Jullie maken morgen maar een voorstelling?' want wat konden wij doen met ons drieën? Je kon toch geen fiasco lopen. 'Och,' zei mijn collega: 'Als het zo ver is dan gaan we pleiten.' Na een paar dagen kregen we bericht: we moesten op zondagavond een voorstelling geven. We hadden de boel al een beetje verkend op de dag, want we mochten vrij rond lopen. Op zondagochtend negen uur gingen we er vandoor, we kwamen Hauptmann Koen nog tegen, maar hij had zo'n haast, hij knikte zo kort. Nou, wij hadden ook haast. Wij hebben die dag zo veel mogelijk doorgelopen tot voorbij Ommen en daar hebben wij pas een slaapplek kunnen vinden. We waren nu ver genoeg van Havelte vandaan dat we ons een beetje veilig voelden, maar hoe meer we naar de frontlinie liepen hoe gevaarlijker het werd. Na een paar dagen kwamen we in de buurt van Almelo aan. Overal zag je Duitse soldaten lopen, gezakt en gepakt, maar waarheen dat wist je niet. We hebben ons toen in Almelo in een Rode Kruis gebouw zien te verstoppen en in het begin van de avond zagen we de eerste Canadezen al rondlopen, midden over de weg met karabijn of geweer in de aanslag op zoek naar

sluipschutters. Nou, dat was dan onze bevrijding, en we vonden het allemaal zo gewoon alsof het vanzelfsprekend was. De volgende dag was het feest in Almelo, maar naar het was ook afrekening. Veel vrouwen die met Duitse soldaten hadden gelopen, werden midden op straat kaal geknipt en veel NSB-mannen werden opgepakt en uitgejouwd. Maar wij wilden zo vlug mogelijk naar Limburg, naar huis, maar dat was niet zo gemakkelijk, want we zaten nog in de frontlinie, en we mochten niet verder trekken. We werden weer een keertje opgepakt, want we hadden van die Duitse laarzen aan die we hadden gevonden en ze dachten dat wij spionnen waren. Wij werden weer vastgehouden samen met de NSB'ers en Duitse soldaten, maar na een paar uur werden we weer vrijgelaten. We zijn toen maar verder getrokken richting L., en af en toe werd je ingespoten tegen de kleerluizen met zo'n spuit door je mouwen en achter in je nek naar beneden, dat ging allemaal zo gewoon. We kwamen in de buurt van 's-Herenberg in gesprek met een paar Hollandse soldaten, want er was overal controle, je mocht eigenlijk niet verder trekken. Die soldaten hadden een plannetje voor ons. Zij gingen naar Nijmegen via Kleef in Duitsland en we mochten meerijden, maar we moesten dan in Nijmegen zeggen dat we uit Duitsland gevlucht waren en met de Hollandse soldaten meegelift waren naar Holland. Wij hadden met ons drieën afgesproken dat we allemaal hetzelfde zouden zeggen bij de controle. Nou, alles liep naar wens en we werden in een opvangcentrum geplaatst en daar werden we nog eens ondervraagd over alles. Nou, we hadden het goed daar, eindelijk weer eens echte koffie en thee. Na een dag mocht ik

Fried Didden nu.

al naar huis. Mijn collega moest nog een dag wachten en zou dan naar huis komen.

Ik kwam toen op een zonnige dag weer bij mijn eigen thuis, en of mijn moeder het geweten of gevoeld heeft, weet ik niet, maar ze stond aan de

poort te wachten, toen ik aankwam. Dat mijn ouders blij waren dat ik weer thuis was gekomen, laat zich wel begrijpen. Ik was tenslotte een jaar niet meer thuis geweest. De volgende dag kwam mijn collega ook bij ons thuis, die jongen uit Leeuwarden was toen naar zijn eigen huis gegaan, maar dat vonden wij niet erg. We hebben nooit meer iets van hem gehoord. Wij zijn toen een paar weken bij mijn ouders gebleven, want Rotterdam was nog niet vrijgegeven. Na drie weken zijn we toch naar Rotterdam vertrokken en daarna zijn we weer met hetzelfde circus op reis gegaan.

Dit was dan een klein gedeelte van onze belevenissen, die we meegemaakt hebben in de oorlog '40-'45.

Karl Baum in 1947.

Het is onbekend hoeveel joden er tijdens de Tweede Wereldoorlog in Tegelen zaten ondergedoken. In *Tegelen in de Tweede Wereldoorlog* staat een deel van het door Geert Konings opgetekende relaas van de twaalfjarige Harrie Bremer, die zat ondergedoken bij de

familie Gommans op Kaldenkerkerweg 30. Ook de familie Opfergelt-Van Ruyven op de Spoorstraat 28 hield joden verborgen, te weten Karl Baum, zijn oudste zus Jennie Baum en zijn vriend Julius Wolff. Karl was de eerste die bij hen onderdook, en wel op 8 september 1942. Een paar weken later op 28 september 1942 kreeg hij gezelschap van Julius Wolff en op 1 april 1943 van zijn oudste zus Jennie. Tot aan de bevrijding van Tegelen op 1 maart 1945, dus ruim tweeënehalf jaar, verbleven ze bij de Opfergelts. In geval van een razzia zochten ze er hun toevlucht op zolder, waar ze een schuilplaats hadden, die door een bevriende timmerman speciaal was geconstrueerd. Op 25 augustus 1944 neemt Karl de pen ter hand en begint een brief aan zijn dierbaren te schrijven, waarin hij vertelt wat hem, Jennie en Julius tot dan toe is overgekomen en hoe het met hen gaat. Hij schrijft de brief niet in één ruk, maar met tussenpozen. Een paar bladzijden voor het einde blijkt het inmiddels 29 november te zijn geworden, een halve bladzijde later is het 22 december, terwijl de laatste bladzijden zijn geschreven nadat Tegelen op 1 maart 1945 bevrijd is.

De hoofdpersonen

Voor een goed begrip van Karls brief is het nodig wat meer over hem en de andere onderduikers te vertellen, respectievelijk hen te plaatsen in de context van hun familie, vrienden- en kennissenkring, waarnaar in deze brief veelvuldig wordt verwezen. Karl Baum wordt op 1 november 1909 in het Duitse Bauchem geboren, als jongste telg van Samuel Baum en Sophia Salmagne, die vijf kinderen hebben. Samuel heeft er een slagerij. Uit angst voor vervolging – in de nacht van 11 op 12 november vindt de zogenaamde *Kristallnacht* plaats – zoekt het gezin in het najaar van 1938 een veilig heenkomen in Nederland, op Albert na die naar Ecuador emigreert. De Baums vestigen zich in Geleen op de Bloemenmarkt 7, waar Samuel met zijn zonen Karl en Max de slagerij voortzet. Als Samuel op 10 oktober 1940 overlijdt, nemen de jongens de zaak over, totdat deze in mei 1942 op last van de Duitsers wordt gesloten. Karl gaat dan bij een collega aan de slag, terwijl Max bij een boer gaat werken. Op 26 augustus 1942 krijgen ze allebei een oproep voor de arbeidsdienst, waarop Karl op 8 september 1942 als eerste van het gezin onderduikt. Hij heeft geluk, want op 1 april 1943 moeten zijn moeder en zijn broer Max en diens vrouw zich in het concentratiekamp Vught melden, waarvandaan ze op transport naar Duitsland worden gezet. Nog geen half jaar later overlijdt Karls moeder in het concentratiekamp Bergen-Belsen (Celle?), een feit waarvan Karl tot aan het einde van de oorlog onkundig blijft. Jennie Baum is Karls oudste zus en de weduwe van Max Roer, met wie ze twee dochters heeft, Hélène (Lenie) en Ilse, die zich op 25 augustus

1942 bij de politie in Geleen moeten melden. Via Maastricht komen ze terecht in Westerbork waarvandaan ze op transport naar Polen worden gezet. Hun moeder weet de dans te ontspringen en voegt zich begin april bij Karl op diens onderduikadres. Over het lot van haar kinderen tast zij in het duister. Pas na de oorlog hoort ze dat ze in Auschwitz zijn omgekomen. Julius Wolff is op 16 januari 1920 geboren in Keulen, waar hij op 23 april 1938 is getrouwd met Gertrud Wiese. Ook zij zijn voor de antisemitische storm naar Nederland gevlucht. Hij en Karl zijn vrienden. Omdat zijn vrouw Gertrud – of Gerda zoals ze in Karls brief wordt genoemd – geen joodse is, blijft ze uit handen van de nazi's en kan het nodige voor haar Joodse familieleden en vrienden betekenen. Als de moeder van Karl in Westerbork terecht komt, voorziet Gerda haar van voedsel en kleren. Karls oudere zus Henriette is getrouwd met Albert Moses, met wie ze twee kinderen heeft, Lore en Kurt, die Theresienstadt, respectievelijk Auschwitz zullen overleven, terwijl hun vader in Auschwitz omkomt. Na de oorlog emigreren ze met hun moeder naar de Verenigde Staten, waar Kurt in 2005 een boek publiceert over zijn ervaringen in Westerbork en Auschwitz: *Home at last*. Karls oudere broer Max, die maar twee jaar ouder is dan Karl, is op 23 april 1941 getrouwd met Gerta Kaufmann. Op 10 april 1943 moeten ze zich, net als Karls moeder, in Vught melden, waarna ze naar Duitsland worden getransporteerd, waar Max op 31 maart 1944 in Auschwitz overlijdt. Ook hiervan blijven Karl en Jennie tot na de bevrijding toe onkundig. Als Karl bij de Opfergelts onderduikt, is hij nog niet getrouwd. Na de oorlog keert hij terug naar

Het huis van de familie Opfergelt aan de Stationsstraat, waar Karl Baum zat ondergedoken (foto uit 2011).

Geleen en trouwt er op 12 februari 1947 met Julie Zwaab, met wie hij op 10 maart 1947 naar de Verenigde Staten vertrekt, samen met zijn zussen Jennie en Henriette en hun kinderen.

Brief

De samensteller van dit boek kende Karl Baums brief tot dusver alleen in een Engelse versie, die hij had gekregen van Piet Jacobs, het voormalig hoofd van de Gemeentewerken te Tegelen, die tijdens de oorlog naast de Opfergelts woonde. Hoe hij aan de Engelse tekst is gekomen, is onbekend. Van Joseph Opfergelt, de zoon van het echtpaar Opfergelt-Van Ruyven, die al lang in Brussel

woont, ontving hij een Nederlandse versie met een lijst met annotaties in het Frans en het verzoek deze parallel aan de tekst van de brief te lezen. Dat deed hij, maar hij vergeleek ook de beide tekstversies. Daaruit bleek dat de Nederlandse versie een vertaling van de Engelse versie is. Dit valt op te maken uit het veelvuldig voorkomen van anglicismen in de Nederlandse versie. De Engelse versie kan echter niet de oerversie kan zijn, omdat Karl Baum in zijn brief schrijft dat hij het Engels niet machtig is. Derhalve moet aangenomen worden dat aan beide versies een Duitse versie ten grondslag heeft gelegen, die eerst in het Engels en vanuit het Engels in het Nederlands is vertaald. Hiervoor pleit ook het feit dat her en der in de Engelse versie tussen haakjes zins- en woordvarianten in het Duits staan. Waar deze Duitse oerversie zich bevindt, is onduidelijk. Omdat de Nederlandse vertaling hier en daar te wensen overliet, is besloten deze volledig te herzien. In de voetnoten zijn sommige van de annotaties van de heer Opfergelt opgenomen, voor zover nodig voor een juist begrip van de tekst, alsmede enkele toelichtingen van de vertaler/samensteller. Tussen haakjes is aangegeven van wie de voetnoten afkomstig zijn: [Jo] is Joseph Opfergelt, [Wk] is Willem Kurstjens.

Tegelen, 25 augustus, 1944

Mijne dierbaren,

Vandaag, 25 augustus 1944 is het precies twee jaren geleden dat Lenie en Ilse naar Polen zijn gedeporteerd. Nu, net tien dagen geleden, begon de tweede invasie in Zuid-Frankrijk en

iedereen rekt op een snelle beëindiging van de oorlog.

Ik wil, mijn dierbaren, beginnen jullie onze oorlogservaringen sinds het uitbreken van de oorlog te beschrijven.

Uit onze laatste brieven in 1940 hoorden jullie dat met ons Goddank alles goed ging. Vaders ziekte werd erger en erger, zodat het een verlossing voor hem was toen de goede God hem – gedenk hem in jullie gebeden – op 10 oktober 1940 tot zich riep. We waren diep bedroefd over vaders dood. Maar toch, vandaag zijn wij er blij om dat vader door de dood gespaard is gebleven voor al de ontberingen die onze moeder daarna moest verduren.

In maart 1940 betaalden we onze laatste schulden voor de machines hier in Nederland af, alsmede voor de elektrische koelinstallatie. Nu we vrij waren van de schulden, werkten we alleen nog maar voor de winst en was de eerste stap op de weg naar ons doel gezet. Jennie zei toen: ‘En nu we alles betaald hebben maar hopen dat er geen oorlog komt.’ Vanwege dat pessimisme van haar lachten Max en ik Jennie altijd uit, daar we niet geloofden dat er tussen Duitsland en Nederland oorlog zou komen. Maar het was anders, als een donderslag bij heldere hemel kwam vrijdag 10 mei 1940, een dag die we ons hele leven niet meer zullen vergeten.

Die morgen om 4 uur kwam Jennie onze kamer binnen, maakte ons wakker en zei: ‘Horen jullie de explosies niet, wat kan ’t zijn?’ ‘Oefeningen’, antwoordden wij en we draaiden ons om om verder te slapen. Een half uur later echter hoorden wij vrij laag overkomende vliegtuigen. We sprongen uit bed en zagen de hakenkruizen op de vliegtuigen. Toen wisten we dat Nederland

door de Duitsers was overvallen. We kleedden ons snel aan en renden de straat op, waar we van kennissen hoorden dat de eerste Duitse tanks en legerwagens over de Rijksweg naar Maastricht toe reden. Een paar minuten later kwamen uit alle straten en stegen Duitse soldaten op fietsen aan met daarop bajonetten bevestigd en handgranaten aan een koord. Als ik aan dit tafereel terugdenk, lopen me de koude rillingen weer over mijn rug. De Duitsers die hier woonden, onthaalden de soldaten met gejuich, terwijl wij natuurlijk bang waren dat juist deze Duitsers in den vreemde ons Joden aan de soldaten zouden verraden. Die lieve Jennie wilde dat wij jongeren op de fiets zouden vluchten. Goddank is hier niets van gekomen, want later vernamen wij dat deze vluchtelingen knel waren komen te zitten tussen twee fronten, een lot dat met geen pen te beschrijven valt.

Om 6 uur ’s morgens kwam de familie Moses⁸⁰ met de hond, in de veronderstelling dat zij hier veiliger waren dan in Sittard, daar de Duitsers Sittard meteen tot militair steunpunt hadden bestemd en er dag en nacht Duitse transporten doorheen kwamen. De familie Moses bleef de eerste acht dagen bij ons. Tot zeven uur ’s morgens wisten we nog niets over het lot van onze ouders. Dus stuurden we Ilse eropuit om poolshoogte te nemen. Onze goede vader zat zoals gewoonlijk aan het raam zijn sigaar te roken, terwijl hij naar de eindeloze rijen tanks, gevechtswagens en auto’s keek. Toen Ilse vader zag, zei ze dat de goede oude man niet kon geloven dat dit echt Duitse soldaten waren. Het was ongelooflijk voor onze dierbare vader – God hebbe zijn ziel –, want zoals jullie allemaal weten was hij 100% militarist en de misdadi-

gers hadden hun bewapende wagens en auto’s met oranje doeken gedrapeerd, zodat iedereen dacht dat het Nederlandse soldaten waren. Bovendien voerden de soldaten op hun wagens en gevechtswagens borden mee met de slogan: *Hollanders, niet schieten. Wij zijn jullie vrienden.*⁸¹ Om 10 uur kwam vader bij ons en was sprakeeloos toen hij daar de familie Moses zag. Niemand had enige zin om te werken, totdat vader zei: ‘Jullie zijn mesjogge. Doe je plicht en werk evengoed en laat het verder over je heen komen.’

Nadat de mensen over de eerste schok heen waren, kwam de bekende, altijd weer praktische Nederlander te voorschijn en begon voedsel te hamsteren zoals de eekhoorntjes. Iedereen kocht in wat er maar te krijgen was en we hadden op deze dag in een paar uur net zoveel inkomsten als in een hele week. Of we wilden of niet, we werkten hard om aan alle bestellingen te voldoen. Reken maar dat we het ijzer smeeden toen het heet was. Zaterdagmorgen om vijf uur kwamen onze eerste ‘klanten’ – vijf moffensoldaten, die alles kochten wat ze zagen. Een zei: ‘U hebt nog zoveel vlees en worst, terwijl er thuis niets meer is.’ De winkels werden niet alleen door het gewone volk bestormd, maar de soldaten kregen een extra wedde in de vorm van een *Reichskredietkassenschein*, een soort betaalkaart van overheidswege. Net voor zeven uur ’s avonds zagen we ons eerste luchtgevecht tussen Franse en Duitse jagers. Gelukkig was er geen schade. Zondagmorgen hoorden we van een van onze klanten dat een Jood uit Geleen door de Duitsers was gearresteerd. Mijn dierbaren, jullie kunnen je wel voorstellen hoe het ons te moede was. Steeds dachten we dat het ons ook zo zou

vergaan. Maar de volgende dag werd ons verteld dat hij weer vrij was. Hij werd ervan beschuldigd te hebben gezegd: 'Elke Duitse soldaat die in mijn winkel komt, zal worden vergiftigd.' De Duitse officier die de Jood ondervroeg, geloofde deze laster niet en zo kwam de man weer op vrije voeten.⁸²

Later hoorden we dat na de Duitse invasie in Holland de Duitse inwoners plus de Joden door de Nederlandse regering werden gearresteerd. Onze lieve Lenie zat ook twee dagen in de gevangenis en Jull. Gottschalk en zijn vrouw vijf dagen. Na de capitulatie van Nederland werden zij allen weer vrij gelaten.

Na een paar weken was het geen slager meer toegestaan om zelf varkens te slachten. Deze werden in Sittard geslacht en in kleinere stukken verdeeld. Kalfs- en rundvlees waren nog vrij (onbeperkt) en wij konden ze zelf van de boeren kopen. Elke week slachtten we een rund en twee of drie kalveren, wat onze ouders genoeg deed, want het herinnerde hen aan Bauchen.⁸³ Jammer genoeg moesten wij heel anders werken dan onze Arische collega's. Zij legden een voorraad van blokworst, spek, ham en vet aan. In elk geval moesten wij alles zo vlug mogelijk van de hand doen, omdat we konden verwachten elk moment te moeten sluiten. Later was er nog steeds geen beperking voor schapen en we slachtten acht tot tien dieren per week, totdat al het vlees, net als andere levensmiddelen werd gerantsoeneerd.

Op de vierde zaterdag van de bezetting, toen er veel klanten in de winkel waren, maakten een jonge officier en een soldaat hun opwachting. Op de nu familiale toon vroeg hij aan Max: 'Ben jij de eigenaar? Dan lees dit eens door.' Het was een verbod voor het Duitse leger om

bij Joden te kopen. Een bord dat hij bij zich had, met de tekst *Jüdisches Geschäft* (zaakeigenaar Joods) moest door Max in bijzijn van de officier worden opgehangen. De klanten in de winkel begonnen hard te lachen en de spot te drijven met die rotmoffen (smerige Duitsers). Iemand plaatste het bord op de vensterbank met als gevolg dat het in al de Joodse zaken drukker was dan ooit.

Alle ellende die we in Duitsland achter ons hadden gelaten begon nu opnieuw.

Op een vrijdag in december kregen we bezoek van twee mannen in een auto. Toevallig was ik alleen in de winkel en terwijl ze recht voor de kassa gingen staan, vroegen zij of ik de eigenaar was en Baum heette. Jullie kunnen wel begrijpen dat ik het hart in mijn keel voelde kloppen. Ik lichtte onze lieve Jennie en Max in en ging met de heren *Kelauvim* (Hebreeuws voor honden) naar boven.

De begroeting luidde: 'Heer Baum, ik verwacht uw antwoord op een beëdigde schriftelijke verklaring en ik kan u onmiddellijk arresteren.'

In 1938 emigreerden uw ouders vanuit Duitsland naar Nederland. Zij verkochten een huis en eigendom. Waar is dat geld?'

Antwoord: 'In de Duitse bank in Essen.'

'Een deposito van 8-10.000 Mark ontbreekt.'

Om een lang verhaal kort te maken, wij werden ervan verdacht van een boer zwart geld te hebben gekregen. Ik kon hem bewijzen dat wij de emigratiekosten van broer Albert⁸⁴ en onszelf van deze rekening betaalden. Na wat heen en weer gepraat was hij voorlopig tevreden.

Aan het einde zei hij alleen maar dat hij nog terug zou komen. We hebben nooit meer iets over deze zaak gehoord.

In oktober 1940 was Fern⁸⁵ de eerste in onze

familie die haar broodwinning verloor. In de zomer van 1940 hadden ze nog veel gasten en ze konden van de inkomsten nog een tijdje leven. Vanaf 1941 werden Joden uitgesloten van alle badgelegenheden. Om in leven te blijven en de dagelijkse uitgaven te bekostigen, ging Rudy als stagiaire werken bij een machinezaak in Maastricht. Fern werkte hard onder slechte omstandigheden in een zandgroeve. Elk weekend gaven wij hen vlees en vet en onze lieve Jettchen deed veel voor hen.

In januari 1941 werden alle Joden verplicht hun radio's in te leveren. Gelukkig hadden wij geen radio.

In mei werd de sportarena in Geleen getroffen door een raket waardoor elke ruit in Geleen tot Lindenheuvel was gebroken en van veel daken waren de pannen geblazen.

Ondanks grote moeilijkheden waren Gerta en Max van plan in mei te gaan trouwen. De religieuze plechtigheid vond plaats in Valkenburg. Het was in Hannchens appartement en de familie Moses, Gerta's ouders en wij waren de gasten. We vierden het in de stijl van de tijd, zo goed en zo kwaad als het ging.

Na de Duitse inval in Rusland op 21 juni steeg onze hoop op een snel einde van de oorlog. Daarom waren we opnieuw teleurgesteld bij de wending van deze gebeurtenis.

Wij kregen berichten van onze lieve familie uit Aken, dat zij uit hun huis waren gezet en in barakken waren gedreven. Ze mochten alleen het hoognodige meenemen. Provisie kregen ze alleen maar in beperkte hoeveelheden. Joden kregen helemaal geen vlees, graan of vet en wij stuurden direct pakjes die gelukkig allemaal aankwamen.

In dezelfde tijd kregen we het bericht dat het

eerste Joodse deportatietransport was begonnen. Gelukkig was onze familie niet bij de eersten. Ik zal jullie de beschrijving van de verschillende afscheidsbrieven, die wij van onze dierbaren ontvingen, besparen. Daarom dachten wij er niet aan dat ons hetzelfde lot wachtte.

Intussen zat de Gestapo hier niet stil. Op een dag in de zomer van 1941 paktten ze in de straten van Amsterdam alle Joods uitzijnde mannen op en stuurden hen naar Mauthausen. Daar werkten deze arme kerels in de slechtst denkbare omstandigheden in een kwikzilvermijn en hun familieleden kregen dagelijks doodsberichten.

Een driedaagse staking in Amsterdam als protest hiertegen - uniek in de wereldgeschiedenis dat mensen staakten voor hun onderdrukte Joodse burens - werd op de meest brutale, gangsterachtige wijze door de Duitse politie en Gestapo neergeslagen en veel dappere Nederlanders gaven hun leven, toen de 'gangsters' niet omkeken naar degenen die ze gedood hadden. Hierna leefden we in groeiende angst, aangezien de Duitsers op alle fronten terrein wonnen en steeds driester en terloopser werden in hun dagelijkse optreden.

Onze emigratiepapieren kwamen te laat en het Amerikaanse consulaat werd in die tijd gesloten, dus al onze inspanningen waren voor niets geweest.

In mei 1941 werd onze zaak gesloten net zoals andere Joodse zaken sinds november 1941 al gesloten waren. Ik kon als een dagloner werken bij een collega, naar wie wij onze klanten hadden doorverwezen. Max ging bij een boer werken en kreeg in ruil daarvoor voedsel dat niet meer werd gerantsoeneerd.

In mei 1942 werden we ook verplicht een Joodse

ster te dragen links op onze borst – een grote, gele, zespuntige Davidster waarop *Jood* geschreven stond. Eerst moesten we de ster op zondag dragen en wat was het resultaat? Die morgen kwam Lenie uit Maastricht en verklaarde dat ze door voorbijgangers was begroet, zelfs door vreemden. 's Middags gingen Max en ik naar Wolff in Geleen, een neef van Benno Wolffs vrouw. De heer Wolff was tot dan vertegenwoordiger geweest van de familie Rollman en Rose Kohn. Onze ervaring was net zoals Lenie had verteld. We werden door bekenden als vreemden gelijkelijk begroet. Als we per trein, trolley of bus reisden stonden de mensen op om hun plaats aan ons af te staan. Later was het Joden alleen toegestaan hoogstens drie kilometer te reizen en pas in te stappen als iedereen een plaats had. Op 30 juni kwamen er nieuwe beperkingen. Deze verordeningen waren zo hard dat menige Jood zelfmoord pleegde. Ik zal een van deze verordeningen, die kennelijk waren bedoeld om de openbare orde te handhaven, hier opnemen:

1. Vanaf acht uur 's morgens tot zes uur 's middags moeten Joden in hun huizen blijven.
2. Het is een Jood verboden een particulier huis of particuliere instelling binnen te gaan.
3. Joden mogen alleen tussen drie en vijf uur 's middags winkels binnengaan.
4. Joden mogen geen schoonheids- of kapsalons binnengaan.
5. Joden mogen niet reizen, zelfs niet in trolleys of bussen.

6. Joden worden uitgesloten van bijna alle activiteiten en onmiddellijk weggestuurd, enz. enz.

Een paar weken later werden alle fietsen ingepikt, het fietsen verboden en wanneer een Jood op de fiets werd betrapt, zou hij zwaar gestraft worden.

Tussen mei en juni 1942 werden we ontboden bij de Joodse Raad in Amsterdam, het zogenaamde officiële Joodse gezag, die als enige in contact kon treden met de Nederlandse of Duitse administratieve autoriteiten. We moesten daar een vragenlijst van niet minder dan 200 vragen beantwoorden en op grond van deze lijst wist iedereen – excuseer de uitdrukking – wanneer je voor het laatst naar het toilet was geweest. We waren verplicht deze vragenlijst persoonlijk bij de Gestapo af te geven, de meest enerverende belevenis van mijn leven tot dan toe. Ik was blij dat huis weer te kunnen verlaten. Men beweerde dat deze lijsten voor emigratiedoeleinden moesten worden ingevuld, maar kort daarna werden we door de Gestapo opgeroepen en we moesten een belastingafschrift meenemen dat we hadden gekregen voor de betaling van een uitreisbelasting.⁸⁶

In deze tijd bezocht ik de familie E. Klein voor de laatste keer en ik heb sindsdien niets meer van hen gehoord. In mei 1942 kwam de eerste grote Engelse luchtaanval op Keulen met 1000 bommenwerpers.

We rekenden allemaal op een snelle bevrijding, maar onze hoop bleek weer eens ijdel. Een bezoeker bij de familie Wolff uit Keulen zei: 'Het is niet langer Keulen aan de Rijn, maar Keulen in as.'

In juli 1942 begon vanuit Holland de deportatie van de Joden naar Polen en Reni Kaufman, de

zuster van Gerta, was bij het eerste transport. Op 22 augustus kwam het bericht dat Lenie en Ilse op de 25ste bij de plaatselijke politie moeten verschijnen, waar de Joden werden verzameld voor een busreis naar Maastricht en daarvan dan via Westerbork naar Polen. Het is erg moeilijk voor mij hierover te schrijven, al hadden we dit verwacht, sterker nog: dat we allemaal tegelijk zouden worden gestuurd. Tussen de oproep en de verzameling werden de huizen waar Joden woonden, door de s.A. bewaakt. Desondanks vluchtten veel Joden met de bedoeling onder te duiken. Onze lieve kinderen hielden zich erg sterk en dapper, wat de pijn van Jennie's vertrek verzachtte.⁸⁷ Max en ik namen de kinderen mee naar het Joodse gemeenschapshuis. Wat zich daar afspeelde is niet in woorden uit te drukken. Van de 40 Joden die in Geleen woonden, waren er nu 25 gedeporteerd. Het was hen toegestaan om 25 kg bagage mee te nemen. Zij hadden rugzakken die ze nauwelijks konden dragen, bijna te zwaar om op te tillen. Vrouwen met kinderen van 2 jaar, oude mannen en invaliden zaten hier. Ouders namen afscheid van hun kinderen en kinderen wensten hun ouders vaarwel. Hoe Jennie dit heeft kunnen verdragen, weet ik nog steeds niet. Kan ik jullie uitleggen hoe het voelt om te zien hoe kinderen van hun moeders worden weggerukt? Zij waren het laatste en enige wat Jennie nog bezat. Het is nu meer dan 2½ jaar geleden dat we niets meer van hen hebben gehoord. Hannchen, Fern en Rudy werden ook met deze groep uit Valkenburg gedeporteerd. En ook van hen hebben we niets meer gehoord. Een dag later kregen Max en ik een oproep voor de arbeidsdienstplicht. Een kennis van Ilse, die

we jammer genoeg te laat leerden kennen, organiseerde een schuilplaats voor mij. Ik verbleef daar alleen en Max was bij de Joodse Raad in Geleen totdat ik op 8 september 1942 onderdook. Moeders vertrek⁸⁸ was erg hard voor mij, daar ik niet wist wat er met de anderen was gebeurd. Voor de tweede oproep waren veel Joden bij goede Nederlanders ondergedoken. Intussen arresteerden de Duitsers weer alle vroegere officieren en soldaten als krijgsgevangenen⁸⁹ en omdat vele van hen en ook van die jongelui die naar Duitsland werden gestuurd om zwaar werk te verrichten, waren ondergedoken, had de ondergrondse organisatie, circa 300.000 mensen, onder haar hoede. Ze hadden veel te doen, zoals deze onderduikers voorzien van bonkaarten, daar het onmogelijk was twee mensen te voeden met het kleine rantsoen toegewezen aan een persoon. We kregen bijvoorbeeld een wekelijkse toewijzing van 125 g vlees met been, 125 g boter, 70 g erwten, 3 kg aardappelen, 1 kg brood per persoon, enz. De bonkaarten die nodig waren voor de zogenaamde onderduikers waren door de goed georganiseerde en bewapende ondergrondse in de verschillende districten gestolen. Velen kregen er een vals persoonsbewijs dat van gevangenen was geweest die door de NSB waren doodgeschoten. Wij werden ook voorzien van identiteitspapieren. Door tussenkomst van mijn huidige gastheer, die handelsagent is, kreeg ik altijd berichten van de familie. Zo hoorde ik op 3 november 1942 dat de familie uit Sittard met vele anderen gedeporteerd waren. Zij hadden het geluk bij de 'oude lichting' ingedeeld te worden, waar zij verantwoordelijk waren voor Fritz Gottschalk en zijn vrouw uit Geilenkirchen, zodat zij tot nu, 28 augustus 1944, in Westerbork in Holland ver-

blijven.⁹⁰ Op 28 september 1942 kreeg ik gezelschap. De heer Wolff uit Geleen, met wie we bevriend waren, kwam ook hier. De heer Wolff was getrouwd met een Arische (niet-Joodse) wat een geluk voor ons was.

Op 25 oktober 1942 werd Geleen zwaar gebombardeerd als gevolg van een vergissing die niemand ons kan uitleggen.⁹¹ Meer dan 100 mensen werden gedood en meer dan 500 woningen vernield. Ik hoorde dit de volgende dag en Goddank dat de mijnen niet werden gedood. Gelukkig hadden wij net van tevoren zoveel mogelijk kleren en linnen bij goede Nederlanders ondergebracht. Jammer genoeg werd het huis met de aarden vloer ook vernield zodat we alles verloren, behalve een paar waardevolle dingen die in de kelder waren opgeslagen.⁹²

Op 1 april 1943 stond een nieuwe regeling in de krant, waarbij alle Joden uit alle provincies werden opgeroepen zich op 10 april in het concentratiekamp in Vught te melden. Wat dit betekende, vooral voor moeder, kunnen jullie je wel indenken. Omdat zij zo'n ontbering niet kon verdragen, verklaarde onze huisdokter dat zij niet getransporteerd kon worden. De Gestapo toonde 'genade en erbarmen', zodat zij met Gerta en Max werd teruggestuurd. Met hulp van goede Nederlanders was Jennie nog in staat te vluchten en kwam ook bij mij. Max en Gerta werden in Sittard door de Gestapo uit de wagen getrokken en naar Maastricht gebracht. Hier werden de mannen en de vrouwen reeds van elkaar gescheiden. In Maastricht wilden de bloedhonden van hen weten waar Jennie was ondergedoken. Natuurlijk wisten ze van niets en na twee dagen van martelingen werden ze vrijgelaten en moesten alleen, zonder bewaking, naar Vught, wat ze deden. We begrij-

pen het niet, maar we hoorden van mevrouw Wolff dat Max altijd gezegd had dat hij moeder niet alleen wilde laten. Hij kon haar echter niet helpen, daar de mannen en de vrouwen al in Sittard van elkaar gescheiden waren.

Onze dierbaren bleven slechts een paar weken in Vught waarna ze naar Westerbork werden getransporteerd. Onze lieve moeder moest daar in het ziekenhuis worden opgenomen omdat zij helemaal was ingestort. Hier voorzag onze lieve mevrouw Wolff moeder van een voedselpakket. Bovendien was in Vught alles wat ze hadden, alles, behalve de kleren die ze aan hadden, van hen gestolen. Dus ook daar had mevrouw Wolff hen van kleren moeten voorzien, wat na drie jaar oorlog een onbeschrijflijk moeilijke taak was. Elke vorm van goederen, behalve, behalve zout, vim en ata (merknamen voor de meest simpele artikelen) waren gerantsoeneerd. Confectie was gewoon niet te krijgen. Op de zwarte markt zijn er natuurlijk goederen te kopen, maar alleen voor astronomische prijzen, bijvoorbeeld:

Artikel	oude prijs	zwarte markt
1 kg boter	f 2,60	f 60,00
1 kg aardappelen	0,08	1,50
1 pakje sigaretten	0,25	10,00
1 sigaar	0,06	4,00
palmolivezeep	0,125	12,00
1 kg vlees	2,00	30,00
fietsband	3,50	175,00
1 kg koffie	1,60	400,00
1 kostuum	65,00	1000,00

In juni 1943 werden veel Nederlanders die toevallig aan het fietsen waren, van hun fiets beroofd⁹³ en veertien dagen later werden ze opgeroepen hun radio's in te leveren. Natuurlijk werden er veel radio's niet ingeleverd wat veel moeilijkheden opleverde. Gelukkig hadden de mensen die ons onderdak verschaften, een tweede radio zodat we in elk geval de Engelse, Amerikaanse en Russische uitzendingen konden beluisteren. Tijdens de zware bombardementen was het verboden naar de radio te luisteren, dus dit gebeurde stiekem. Maar toen op 8 september 1943 Radio Londen bekend maakte dat Italië zich had overgegeven, wist heel Nederland dit een paar minuten later! Een sportvriend uit Berlijn, ook een oude gevechtsmaat uit DER⁹⁴ had een belangrijke positie en slaagde erin onze dierbaren tot 9 september 1943 in Westerbork te houden. Daarna werden ze naar Polen gedeporteerd. In december 1943 kregen we via mevrouw Wolff een brief van Max vanuit Warschau waarin de arme kerel schreef warme kleren en voedsel nodig te hebben. Mevrouw Wolff slaagde erin met behulp van onze vrienden (vooral van Noll, die jullie zeker zullen kennen) meer pakjes te sturen. We hebben nooit hier een retourbevestiging van Max gekregen. Pas begin januari 1944 hoorden we dat de bezetters ook moeder naar Polen hadden gedeporteerd, en ook van haar hebben we niets meer gehoord. Tot nu, eind augustus, is de familie Moses nog steeds in Westerbork. Kurt werkt tijdelijk als timmerman in Zeist en het is weer onze vriendin mevrouw Wolff die blijft schrijven en voedselpakketten stuurt.

Op 8 september was ik precies twee jaar hier zonder een voet op straat te hebben gezet. Als

iemand mij dit van te voren had gezegd, had ik direct gezegd dat ik dit niet zou hebben kunnen doorstaan. Maar zoals jullie zien is alles mogelijk. Zelfs mijn pak, dat ik twee jaar niet uit heb gehad, gaat nog mee – het glanst alleen. We leven zelfs in 'glanzende' condities.

Ik zou dikke boeken kunnen schrijven over ons leven hier, maar dat zou te ver voeren, en ik hoop dat ik dit mondeling aan jullie, mijn dierbaren, kan uitleggen. We slapen veel, lezen nog meer, spelen zo nu en dan kaart⁹⁵ en hebben Goddank goed Nederlands leren spreken – en zelfs schrijven. Jammer genoeg konden we geen Engels leren omdat we heel zachtjes moesten leven daar een Gestapo naast ons woonde. We wonen in Tegelen bij Venlo, daar is een heel groot vliegveld voor West-Europa. Nu en dan wordt het vliegveld door Amerikaanse en Engelse vliegers gebombardeerd. Jullie kunnen je onze angst voorstellen als we het fluiten van de 4000 kg bommen horen. Bovendien, al die Amerikaanse en Engelse vliegtuigen die het Roergebied bombarderen, keren boven onze hoofden ook weer terug en dit is vooral voor Jennie erg hard, daar zij al zo had geleden van de kracht van het bombardement op Geleen op 15 oktober 1942 en zo'n ervaring vergeet je je hele leven niet. Het is natuurlijk interessant de jagers te zien opstijgen om de bommenwerpers na te zitten en af te schieten. Maar de belangstelling legt het af tegen het gevaar dat erg groot is, omdat vaker een jager of bommenwerper wordt neergehaald. Als ze neerkomen blijft geen steen op de andere staan en herhaaldelijk zijn op deze manier huizen in puin veranderd.

Wij wonen bij Katholieke mensen en op deze momenten zijn de gebeden 'Geloofd zij Jezus

Christus' en 'Shema Yisraële' op ieders lippen. Toch is er nog iets goeds in dit kwaad. Jennie heeft vaak last met naar een zekere plaats te gaan (ontlasting). In ieder geval wanneer de vliegers overkomen werkt het bij haar als een goed gesmeerde machine. Dus wij blijven hier en wachten met groeiend verlangen naar de langverwachte bevrijding en op onze dierbaren uit Polen.

Op 23 augustus berichtte radio Londen dat Parijs was gevallen en de volgende dag hoorden we dat Roemenië zich had overgegeven en met de Geallieerden begon te vechten. Op 4 september werd Brussel bevrijd en op 8 september legde Finland de wapens neer. Ook op 8 september verklaarde Bulgarije de oorlog aan Duitsland. Hier zien we op straat alleen maar terugtrekkende Duitse soldaten.

Op 4 september om 4 uur 's middags renden onze naaste burens, smerige Duitsers, vluchtend hun huis uit na hun hele inventaris te hebben weggegeven. Ons verdriet sloeg om in een onbeschrijflijk plezier en we dachten dat we in niet meer dan vier tot vijf dagen zouden zijn bevrijd, maar jammer genoeg juichten we te vroeg.

Mijne dierbaren, de drie maanden september, oktober en november 1944 waren voor ons allen een periode van de grootste spanning die een mens maar kan dragen. Onze grootste bezorgdheid was niet het uitzien naar de bevrijding, maar Rusland⁹⁶, zodat mijn vriend Wolff en ik dag en nacht op onze hoede moesten zijn in een onverwarmde kamer. Daarbij kregen we geen vet meer te eten en we hebben nog geluk gehad hiervan alleen maar reuma in de armen te hebben gekregen.

Op 17 september gingen de hogere Duitse

spoorwegambtenaren opeens over tot het zoeken van onderdak rechts en links van ons. Ze vroegen ook onderdak aan onze gastheer, maar hij was gevat genoeg om te zeggen dat hij zes kinderen had en nauwelijks genoeg plaats voor hen had.⁹⁷ De burgertrainen waren gestopt en sinds 2 september hadden we niets meer van mevrouw Wolff gehoord. Na 18 september was ook de stroom afgesneden en dat was nog erger voor ons omdat we nu ook niet meer naar de radio konden luisteren. We moesten nu op geruchten afgaan of Geleen bevrijd was of niet. Ook verschenen er geen kranten meer, aangezien we van de buitenwereld waren afgesloten in een gebied van zo'n 40 tot 50 km tussen het noorden, zuiden en westen: alleen het oosten – de Duitse grens – lag voor ons open. Later verscheen er in Venlo een plaatselijk nieuwsblad dat onder groot persoonlijk risico moest worden rondgebracht, omdat mannen in de leeftijd tussen 16 en 60 jaar verplicht waren zwaar werk te verrichten. Omdat er zich bijna geen Nederlandse mannen meldden, werden ze gewoon van de straat gehaald om loopgraven aan te leggen, als ze tenminste geen werkvergunning hadden. Bovendien werden een paar keer per week alle fietsers – mannen en vrouwen – gewoonweg van straat geplukt.

Opeens dook er een nieuw gevaar op, toen duizenden Poolse, Russische, Oekraïense en Duitse mannen en vrouwen hier kwamen om versterkingen aan te leggen en zij in particuliere huizen werden ondergebracht. Maar ook nu kwamen we er weer goed vanaf.

Op 28 en 29 oktober werd Venlo zwaar gebombardeed waardoor we een paar dagen zonder water kwamen te zitten. Na 11 november had-

den de Duitse politie, de Duitse gezagsdragers en ook de Partij, de volledige macht, omdat toen alle goede Nederlanders, waaronder de gemeente- en spoorwegambtenaren inclusief de burgemeester en de politie, waren verdwenen. Nu moest er een netwerk worden opgezet waardoor al deze onderduikers tegen mogelijke razzia's konden worden gewaarschuwd. Dankzij goed overleg liep alles als een klok. Meestal was iedereen al ingelicht voordat het begon.

Natuurlijk was er soms ook vals alarm, zodat toen op 2 november de eerste echte razzia plaatsvond, dat voor de Duitsers op een groot fiasco uitdraaide.

We hadden ook een schuilplaats in ons huis waardoor we, als de Duitsers kwamen, letterlijk boven hun hoofden zaten. Na 4 uur was de razzia voorbij en Goddank waren we deze keer de misdadigers te slim af. Op 4 november werd Venlo weer zwaar gebombardeed zodat de binnenstad in puin lag en er geen krant kon verschijnen,

In dezelfde tijd kwamen de geallieerde radio-uitzendingen op gang. Twee trouwe Nederlanders verzorgden 's middags en 's avonds de uitzendingen onder de naam 'Snoekje'⁹⁸, zodat we weer de voortgang aan het front konden volgen. We hoorden dat de Amerikanen de provincies Zeeland en Noord-Brabant van de vijand hadden bevrijd.

Toen ten slotte de eilanden Walcheren en Zuid Beveland, van waaruit de haven van Antwerpen werd bewaakt, in geallieerde handen kwamen, wisten we dat onze vrijheid nabij was, maar ons geduld werd danig op de proef gesteld. O ja, in deze tijd gingen twee goede Nederlanders een hotel binnen waar de Duitsers ingekwartierd waren, met een klein Philips afluisterapparaat.

Ze gebruikten stroom uit Duitsland!

Op 10 november was er een razzia die 12 uur duurde. Deze overleefden we ook.

De Duitse partijbonzen in hun gele uniformen waren heel talrijk en geen fabriek of winkel, zelfs de kleinste, bleef voor hun bezoek gespaard. Alles, letterlijk alles werd 'legaal' gestolen door middel van proclamaties, bevelen enz... Paarden, koeien, auto's, uitrustingen, machines, voedsel, kleden, gordijnen, alles, absoluut alles namen deze varkens mee. Ironisch genoeg, als we alles hier zouden moeten achterlaten, zou het zeker door de Amerikanen en Engelsen gebombardeed worden en we konden deze spullen goed gebruiken.⁹⁹

De Duitse familie die naast ons woonde kwam een paar dagen later terug met een verhuiscwagen en nam alles terug wat ze hadden weggegeven. De vrouw bracht zelfs een lijst mee zodat er niets vergeten werd. Wij hoopten allemaal dat omwille van deze barbaren heel Duitsland zou worden platgebombardeed. Natuurlijk konden we niet langer bonkaarten van mevrouw Wolff krijgen, maar deze moeilijkheid werd ook vlug opgelost. De directeur van de distributie gaf ons regelmatig onze rantsoenkaarten.

Onze rantsoenen werden van week tot week gereduceerd en op het laatst kregen we op deze bonnen slechts $\frac{3}{4}$ brood per week. Aardappelen waren al 14 dagen niet meer te krijgen, toen de boeren wier land direct aan de Maas lag, moesten evacueren en al hun aardappelen door de Duitsers werden afgenomen. Onze voorraad was allang uitgeput en we kregen 50 kg van goede bekenden. Als we niet bevrijd zullen zijn tegen de tijd dat deze op zijn, weten we ons geen raad.

Verkoop Verbod

Met ingang van **heden**, 16 October is de **verkoop** van **alle artikelen** met uitzondering van **Brood verboden**.

Uiterlijk morgen, Dinsdag 17 Oct. 1944 om 17 uur moet bij den leider van het Distributiekantoor, op het Distributiekantoor te Tegelen, een gespecificeerde lijst van alle voorraden van alle aanwezige artikelen aanwezig zijn.

Ook de niet in distributie gebrachte artikelen.

Distributiekantoor, TEGELEN
De Leider

Deel. Gebr. Wagon. Tegelen

Voor ons, mannen, is het het moeilijkste dat we niets te roken hebben en noch met geld of goede woorden kun je aan sigaretten of sigaren komen. Een goede buur, een niet-roker, had wat rookgerei gespaard en kregen we 'roketjes' en toen die op waren, gaf hij ons tabaksbladen uit zijn tuin. Om een sigaret te roken hadden we 10-12 lucifers nodig en de smaak was om je het huis uit te jagen.

Gedurende de nacht van 12 op 13 november was er vreselijk veel lawaai in onze straat van komende en gaande wagens vol soldaten en in de morgen zagen we dat de soldaten op het hockeyveld achter ons huis, veld- en afweergeschut aan het opstellen waren.¹⁰⁰

Vierentwintig uur later donderde het eerste salvo van de 8.8 kanonnen. Het was een kabaal of de wereld verging en ons huis schudde op

zijn fundamenten. In het begin schoten de soldaten alleen op vliegtuigen, maar later ook op het front. De geallieerde aanval was op 16 november begonnen en vanaf half oktober konden we de vuurbakens van de geallieerde luchtmacht in de verte zien.

In het huis naast het onze, waar eerst de Duitsers woonden, richtte de staf van het geschut zich in en hun telefoonkabels liepen door onze tuin. Intussen hadden we zoveel mogelijk huisraad in de kelder gebracht, wat wel nodig was, zoals bleek tijdens een vuurgevecht op 17 november dat van 's morgens kwart over acht tot kwart voor elf voor duurde. Geen denken aan slapen die nacht. Ons eerste werk de volgende dag was de bedden in de kelder te brengen en sinds die nacht hebben we in de kelder gewoond, geslapen en gegeten. Behalve om af en toe eens frisse lucht te happen of naar het toilet te gaan, bleven we steeds in de kelder.

Alleen mijn vriend Wolff en ik wisselden elk twee uur van plaats, want er moest altijd iemand boven op de uitkijk staan voor eventuele razzia's. Hier kun je niet spreken van de spreekwoordelijke 'Joodse angst' en vooral mijn vriend Wolff die toch nooit enige sport heeft beoefend behalve C.H., bewees een echte man te zijn. Alleen onze gastheer was te bang voor de brandbommen om uit de kelder te komen. Bedenk goed dat onze schuilplaats zich tijdens de razzia's tussen de zolderbalken en het plafond bevindt, zodat we vaak het gevoel hebben, wanneer de granaten over ons heen vliegen en om ons heen ontploffen, dat het huis door de luchtdruk zal instorten en wij onder het puin bedolven zullen worden. Het eerste wat we doen wanneer de razzia voorbij is

Publicatie 18

Beschikbaarstelling AARDAPPELEN

De Voedselcommissaris stelt beschikbaar een partij Aardappelen (2e soort).

Gezinnen welke hiervoor in aanmerking wenschen te komen, kunnen zich op het Distributiekantoor laten **inschrijven** op

Dinsdag 24 Oct. 1944

van 9-12 v.d. letters A t.m. L

„ 2-4 „ „ M „ Z

Stamkaarten van het hele gezin medebrengen. De Aardappelen kunnen a.s. Woensdag 25 Oct. bij de Coöp. „De Volharding“ worden afgehaald.

Verpakkings materiaal medebrengen.

Distributiekantoor, TEGELEN
De Leider

Deel. Gebr. Wagon. Tegelen

en we uit onze schuilplaatsen komen, is onze God danken dat we dit weer overleefd hebben. In de namiddag van de 21e november om circa 17.15 uur kwam een sergeant inkwartiering vragen voor hemzelf en drie mannen. 'Als u ons de kamer niet geeft, zoals we dat vragen, dan nemen we het hele huis.' Zo begon hij. De soldaten gingen direct aan de gang en na een half uur waren ze geïnstalleerd en begonnen meteen telefoondraden aan te leggen en toen kwam de order 'We trekken terug.' Om 17.45 uur waren we weer baas in eigen huis. Een soldaat zei tegen de huisheer: 'Wees maar blij dat we terug trekken, want anders zou zich hier een ramp

voltrekken. De geallieerden schieten erop los. Dit is al de zesde keer in 14 dagen dat we ons zodra wij de artillerie hebben staan, weer verder terug moeten trekken.'

Dat die soldaat gelijk had merkten we de volgende dag. Op 21 november was het geschut weg. We konden weer opgelucht ademen. Het herstel van de rust was de beste medicijn voor onze zenuwen. De 22ste november was een mooie novemberdag. De regenwolken hingen laag.

Er waren geen vliegtuigen of opklaringen aan de hemel. Overal was het stil. Het front was nog steeds 4 km aan de overkant van de Maas. Om 8 uur 's avonds, we waren net klaar om naar bed te gaan - omdat we geen elektrisch licht meer hadden en korte kaarsen en toortsen moesten gebruiken, gingen we met de kippen op stok - schudde het huis op zijn grondvesten, toen een bom vlakbij moest zijn ingeslagen.

Drie of vier seconden later volgde er een nieuwe explosie en we voelden het kraken van het dak en het geluid van brekend glas. Ieder van ons smeekte God om hulp op de meest wanhopige wijze. Niemand wist hoeveel schade er was aangericht en niemand durfde de straat op te gaan. Pas na een paar uur gingen we door het huis - vaak over glassplinters lopend. We konden geen licht maken omdat onze verduisteringsschermen waren weggeblazen.

De volgende morgen zagen we de ravage. Het huis direct links van ons was door een directe inslag van een granaat getroffen met als gevolg een gat tot aan de eerste verdieping. De straat tussen ons en het huis van de overbuurman was ook geraakt. Achter ons, minder dan twee meter van de plaats waar de dag ervoor het geschut had gestaan, liet een voltreffer zijn

sporen na op de voormalige munitieopslagplaats voor het kanon. Een wonder? Wie weet. Onze levens liggen in Gods hand, die om ons gaf en ons beschermdde.

We zijn nu burgers van een niemandsland geworden. Sinds 23 november vliegt het Geallieerde en Duitse artillerievuur boven ons heen en weer. We horen het afvuren en de explosies en tussendoor het vliegen van de raketten. Op de 23ste bereikten de Geallieerden de Maas, 1 km achter ons, en op de 24ste bereiken ze de Maas bij Venlo, 4 km bij ons vandaan. Hoeveel langer moeten wij nog wachten op onze bevrijding? We wachten maar af. Ik schrijf deze brief op 29 november en zal hem met Gods hulp thuis afmaken.¹⁰¹

De partijbonzen en spoorweglui zijn sinds gisteren vertrokken. Vandaag waren de soldaten bezig met het stelen van de wissels en andere spoorweguitrusting en wij zijn nog steeds aan handen en voeten gebonden.

Als we ook al vaker plannen hadden om door de linies achter ons huis te vluchten, nu wil niemand het risico meer nemen. Ik vergat te vermelden dat op 23 november voor de eerste keer na twee jaar en drie maanden ons haar is geknipt en ook dit was een groot plezier voor ons. Nu zie ik er weer menselijk uit en als de geallieerden vlug komen, kunnen we de 50 km naar Geleen tenminste afleggen zonder extra aandacht te trekken.

Een elektricien, een vriend van de familie, liet ons op 23 november zien hoe wij weer radio-uitzendingen konden ontvangen. Als we in de elektriciteitskast een paar draden verbinden, krijgen we de stroom uit Kaldenkerken, die voor de Duitse soldaten was bedoeld. Wij luisteren nu naar de radio met Duitse stroom, kunnen

jullie je iets beters voorstellen? Sinds 17 november zijn we dag en nacht niet meer uit onze kleren geweest, omdat we elk moment een razzia kunnen verwachten.

Onze kruideniersvoorraad was half september al uitgeput. We kunnen net in leven blijven door verdroogd brood en Moses-soep te eten – uit water getrokken! Appelstroop heel dun gesmeerd is een traktatie voor ons. Lieve Jennie ruilde twee lakens voor 1½ kg spek.

Mijne dierbaren, wat we sinds half september te verduren hebben gehad, is niet in woorden uit te drukken. Door dit alles is onze gastheer voor ¾ mesjogge geworden en er is niet meer met hem te praten. De opwinding door de razzia's, inkwartiering en mogelijke evacuatie is niet te beschrijven. Iedereen is compleet versuft en zelfs ziek. Geloof me, ik overdrijf dit niet, de naakte waarheid is veel erger dan al ons verlies groot is.

Vandaag 2 december ga ik verder met mijn rapport. We verblijven nog steeds onder het juk van de Duitsers en het leven wordt met de dag ondraaglijker. Als enige voeding kregen we sinds 27 november alleen maar een half brood per persoon per week. Af en toe krijgen we aardappelen van vrienden die hun eigen zaak leeghaalden. Daarbij worden we dagelijks door de Engelsen gebombardeerd en onze angst knaagt aan ons geloof dat we deze oorlog kunnen overleven.

Vrijdag 24 november hadden we een rustige dag waarop we geen bommen hoorden en we al geloofden dat de beschietingen in onze sector waren gestopt. Daardoor kregen we nieuwe moed. Op zaterdag 25 november was het 's morgens ook rustig. We waren allemaal boven, dat wil zeggen op de benedenverdieping (be-

gane grond). Opeens om 11.40 uur 's morgens begonnen hevige explosies, eerst een en dan weer en weer met een ongelooflijk lawaai. We lieten ons op de grond vallen en kropen op handen en voeten naar de keldertrap. Na een paar minuten gingen we weer terug naar boven waar we iets vreselijks zagen. Een bom was precies voor ons huis terecht gekomen en had een diep gat in de straat geslagen. Drie stappen bij ons vandaan lag een voerman met zijn paard, dood, door een granaatscherf uiteengereten. Tien stappen naar links lag een ander lichaam. De helft van zijn buik was door een granaatscherf weggeslagen. Natuurlijk waren alle huizen in de buurt min of meer beschadigd. Deze vernieling valt echter in het niet bij het verlies van leven. Thuis bij een goede vriend van ons ontplofte een granaat in de keuken waar de huisvrouw juist aan het werken was. Toen haar zoon zag dat de buitenmuur inviel, gooide hij haar op de grond, legde een stoel over de arme vrouw en trok haar zo onder het puin vandaan. Alleen door Gods hand ontsnapten moeder en zoon met enkel een paar schaafwonden. Een ding weet ik nu: als ik deze oorlog overleef, zal ik deze 25ste november nooit vergeten.

Vanaf deze dag deden er veel geruchten de ronde. Verschillende dorpen rondom ons kregen van de nazi's het bevel te evacueren, zodat de meeste mensen vluchtten op zoek naar veiligheid en probeerden in Tegelen onderdak te vinden. Natuurlijk hoorden de nazi's hiervan en tussen 27 en 29 november hielden meer dan 300 ss'ers razzia's en zo vielen meer dan 200 mensen in de handen van deze bloedhonden en werden naar Duitsland getransporteerd. Onze zenuwen werden hierdoor erg op de proef

gesteld en we danken God dat de lummels ons niet vonden. Zo ging het week na week. Op 23 december kregen we bevel te evacueren.

We hadden 1½ uur de tijd om in te pakken. Iedereen maakte zich klaar. Mijn vriend Wolff en ik waren nog steeds niet van plan om te gaan en maakten een gat onder de vloer waar geen kelder was. Daar stopten we alle voedsel in dat we hadden. Het grootste probleem was natuurlijk water. De watertoevoer was gestopt en water moest nu bij kennissen uit de pomp worden gehaald. Dus we vulden flessen met water en verstopten deze ook in onze schuilplaats. Tegen 3 uur hadden we nog niets gehoord. Eindelijk om 5 uur n.m. kwam het bericht dat de evacuatie 14 dagen was uitgesteld. Jullie kunnen je niet voorstellen wat dit voor ons betekende. We hielden ons zelf voor dat met meer tijd alles goed zou komen.

Met Kerstmis bleven we in de kelder. Die dag maakten we stroop van suikerbieten, zodat we met Kerstmis iets hadden om op het brood te smeren. In de eerste week van januari '45 stierven er 90 kinderen aan ondervoeding.

Op 4 januari moest Venlo officieel evacueren en Tegelen een paar dagen later. Gelukkig bleek de evacuatie van Tegelen alleen maar een gerucht te zijn. Op 16 januari hoorden we dat het geallieerde offensief bij Sittard was begonnen en we putten daaruit weer de moed dat er nog maar een paar dagen nodig waren voordat we zouden zijn bevrijd. Groot was onze teleurstelling toen we hoorden dat de troepen buiten Roermond bleven liggen en wij weer niet werden bevrijd. Zo waren er twee razzia's de volgende dag, om 10 uur 's morgens en om 6 uur 's avonds.

We zaten net aan tafel voor het avondeten. We hadden voor het eerst hele aardappelen en

wortelen, een feestmaal voor ons. Toen werd op de deur gebonsd en 't bevel geschreeuwd: 'Direct open maken.' Wolff en ik renden zonder aarzelen de trap op en moesten in het donker op handen en voeten over de balken kruipen om in onze schuilplaats te komen. Maar met Gods hulp kwamen we er ook deze keer goed vanaf.

Op 23 januari kwam de groene politie¹⁰² en zocht achter sofa's en gordijnen. Ook hier was er een *lo lanu* (Hebreeuws voor 'niet voor ons') voor ons. Op 9 februari om 10.30 uur 's morgens bevalen 500 groene politieagenten de evacuatie van het centrum van Tegelen binnen een uur. Maar de evacuatie werd naar 11 februari verzet. Om 10 uur kwamen 150 van deze bloedhonden en dreven de mensen uit hun huizen. Van de 1000 mannen die zij arresteerden namen zij er 350 mee naar Kaldenkerken, vanwaar ze gelukkig niet verder getransporteerd konden worden omdat geallieerden treinen en stations hadden gebombardeerd. Dus deze arme kerels konden daar blijven tot de bevrijding.

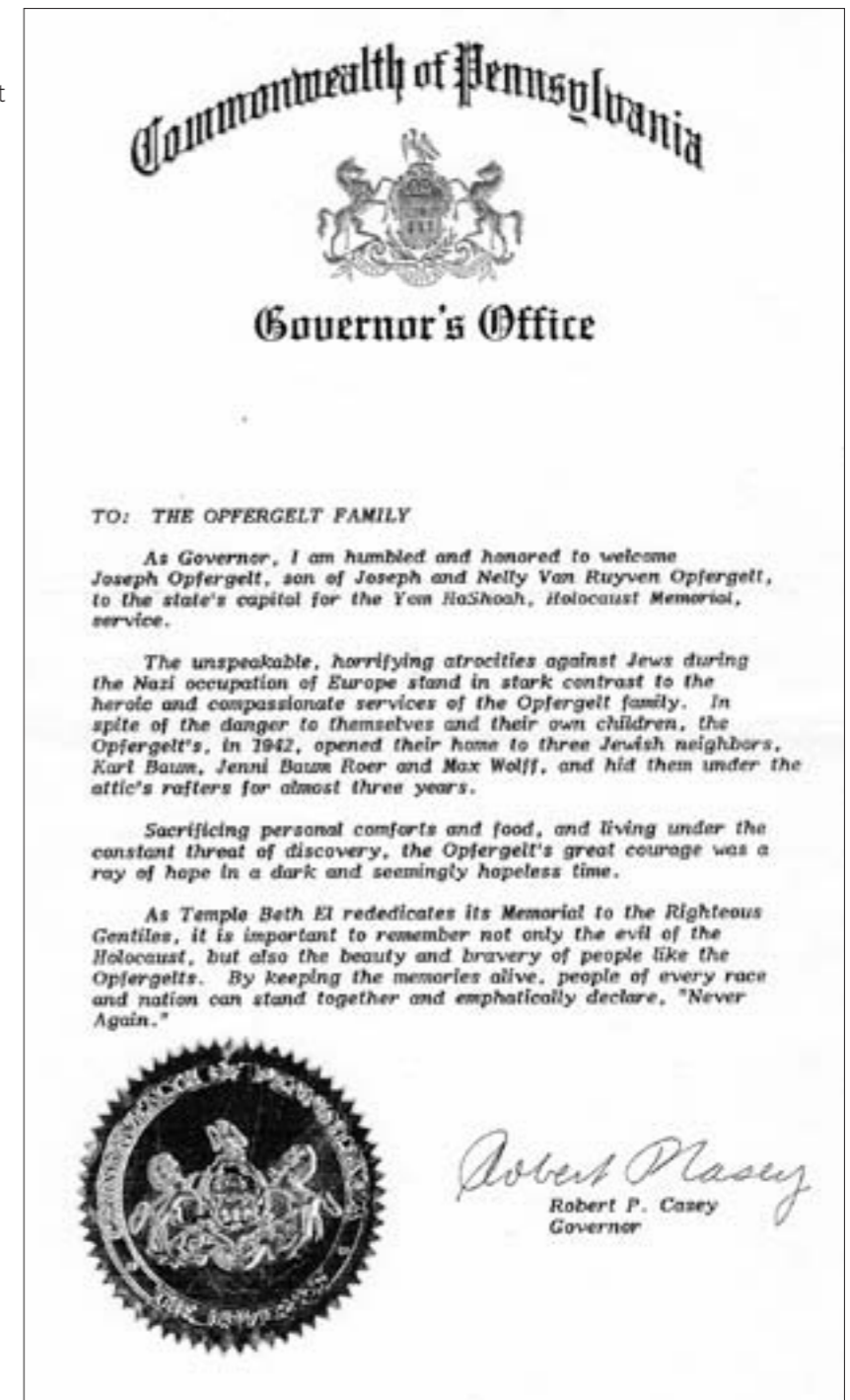
Op 22 februari kwamen er nog vier mensen in ons huis. Zij waren voor de Duitsers uit hun dorp gevlucht. Deze mensen hadden zich tien dagen onder de grond verstopt, maar konden dit niet langer volhouden en moesten dus ook geholpen worden. Gelukkig brachten zij nog voedsel mee, dus waren wij ook weer geholpen. Op 28 februari kwam na een lange tijd weer een goed bericht. De evacuatie was afgelast en sommige mannen kwamen al weer terug uit Kaldenkerken. Dezelfde avond hoorden we dat Amerikaanse soldaten in Kaldenkerken waren en doorstootten naar Venlo. We konden onze oren niet geloven en vertrouwden het niet. Desalniettemin, een paar uur later kwam een

vriend en bevestigde het gerucht. Mijn dierbaren, het is onmogelijk te zeggen wat er nu komen gaat. We huilen van vreugde en kunnen niet geloven dat we na dit wachten en deze ontberingen nog in leven kunnen zijn. We geloofden het pas toen we op vrijdagmorgen twee trucks met Amerikaanse soldaten zagen. Het dorp was meteen in een feeststemming, vlaggen werden uitgestoken en wij gingen voor het eerst als vrije mensen de straat op. Nu wilden we natuurlijk zo gauw mogelijk naar huis, ofschoon er geen auto of enig ander vervoermiddel was. We wilden op zondagmorgen te voet gaan. Om 4 uur zaterdagmiddag ging de bel en een vriend van juwelier P. van de Klei stond met een vriend voor de deur, die ons in zijn auto kwam ophalen. Jullie kunnen je ons geluk voorstellen dat we zo vlug weer naar huis konden gaan.

Tijdens de reis van Tegelen naar Geleen kregen we een beetje een indruk van de moderne oorlogvoering. Opgeblazen bruggen, huizen en kerken vernield in uitgestorven dorpen. In Geleen was gelukkig niets gebeurd en jullie kunnen je de gevoelens van mevrouw Wolff wel voorstellen. Zij had haar man 2½ jaar niet gezien.

Na een lange tijd sliepen we weer in een fris opgemaakt bed, kregen pure koffie en echte thee en zaten weer aan een gedekte tafel. Het leek allemaal wel een sprookje. Op de dag van onze bevrijding had iemand een aanplakbiljet aan onze winkelruit gehangen waarop geschreven stond *Hier was de slagerij van Baum*. Dit bericht verscheen in verschillende kranten en is ook uitgezonden op de Engelse radio. Jull. Gottschalk hoorde dit en schreef naar ons oude adres. We vonden deze brief toen we terugkeerden. Maar we moesten nog vijf maan-

De gouverneur van de staat Pennsylvania verleent de familie Opfergelt een oorkonde voor be-toonde moed door Karl Baum, Jenny Baum en Max Wolff bij hen te laten onderduiken

den wachten. Zoals jullie intussen onze brieven hebben kunnen lezen, hebben we de winkel nog niet kunnen heropenen.

We hadden ook het grote geluk dat we de meeste van onze spullen, die bij vrienden verborgen waren geweest, weer terug konden krijgen, het grootste gedeelte van het linnen en de huishoudelijke spullen inbegrepen. Alle Joodse huishoudens waren door de Duitsers geplunderd en de spullen naar Duitsland gestuurd. We konden hier niets meer van terugkrijgen. Nadat de bezettingstroepen, die in ons huis zaten, zich hadden teruggetrokken, konden we er op 15 maart weer intrekken. Het huis was op onze kosten van de zolder tot de kelder opgeknapt. We kregen van een plaatselijke organisatie huisraad voor de keuken, woonkamer en een slaapkamer. Het huisraad was maar voor tijdelijk en moest na een paar weken terug. We zijn blij wanneer onze dierbaren uit Polen terugkeren en zij hun eigen thuis zullen terugvinden. We hopen en weten dat jullie, mijn dierbaren, ons financieel willen helpen, omdat ons kapitaal, zoals we reeds hebben geschreven, op is. In de hoop van jullie spoedig post te krijgen sluit ik voor vandaag met de beste wensen en kussen voor jullie allen.

Liefs van

Jullie Karl

ps Stuur deze brief naar Albert, daar wij hem niet kunnen bereiken. O ja, ik vergat iets belangrijks. Kun jij, beste Benno, wat sigaretten sturen? Alvast hartelijk bedankt.

Toine Leenen in 2011.

Grietje, 'mooder Gritje' voor de bevolking van Steyl. Ze hadden negen kinderen en woonden aan de Maas vlakbij het Steylerse veerpont in de schaduw van het Missiehuis. Na accountancy aan de Universiteit van Keulen gestudeerd te hebben, vestigde Jan zich in Venlo, waar hij een gezin stichtte.

Toine ging in Venlo naar school. Zijn middelbare schoolloopbaan was kronkelig. Nadat hij van het Thomascollege was gestuurd, stapte hij over naar de Rijks HBS, waarna hij naar Amsterdam vertrok om aan de Gemeentelijke Universiteit bedrijfseconomie en bedrijfs sociologie te studeren. Uiteindelijk koos hij het opkomend beroep van organisatieadviseur, een vak waar hij in opging. Hij eindigde als venoot bij Deloitte. Na zijn uittreden vestigde hij zich in Frankrijk. De volgende passages komen uit *Reizen in een kooi*, de autobiografische, met historische foto's verlichte roman, die hij na zijn uittreden schreef en in 2003 bij uitgeverij Conserve werd gepubliceerd.

Aan het einde van deze roman beschrijft hij hoe het gezin Leenen, na in Venlo te zijn 'uitgebombt', vertrekt naar Steyl, waar het onderdak vindt bij Bèr Leenen, een oudere broer van zijn

Toine Leenen werd in 1931 in Venlo geboren, als zoon van Jan Leenen uit Steyl en Annie van Mackelenbergh uit Den Bosch. Jan (in het dialect Sjeng) was de jongste zoon van Hènke Leenen

en diens vrouw Margereta Driessen, die Toine kende als oma

vader, en diens vrouw Marie. Ze wonen op de hoek bij Quatre Bras, waar ze een café annex slijterij hebben. Daarvandaan onderneemt Toine, die dan twaalf jaar is, regelmatig voedseltochten naar Venlo en Tegelen, eerst samen met zijn zusje, resp. zijn neef, later helemaal alleen.

Najaar 1944: brood halen in Venlo

'Ik heb nog geldige bonnen voor 3600 gram brood: zou bakker Peeters in Venlo nog leveren?' Zijn bakkerij lag buiten het spergebied. De toevvoer van voedsel begon precair te worden, het distributiestelsel liep op zijn laatste benen. Iedereen moest zijn eigen hachje maar zien te redden. 'Ga jij, Els?' en 'Jij gaat met haar mee om te dragen.' Mijn moeder wees naar mij. Voor de tweede keer, een voedseltocht met mijn oudste zusje. Een paar boterhammen en een fles water in de rugzak, op stap met twee boodschappentassen aan een riem over de schouder. Het was goed weer, niet koud, geen wind. Maar hopen dat de Engelse kanonniers een vrije dag zouden hebben. De langgerekte straatweg was doodstil, geen hond te zien. De echo's van onze voetstappen kwamen van alle kanten op ons af, vielen over elkaar, maakten een verwarrend oneigenlijk geluid. Tussen de laatste drie losstaande huizen waren schuttingen geplaatst met de waarschuwing: *Feindsicht*. De weg daarna was over een afstand van 3 kilometer aan weerszijden zonder bebouwing, liep dicht langs de rivier. Je kon bij wijze van spreken de Engelsen aan de overkant zien lopen. Aan dat stuk kale weg vlak langs de Maas hadden we niet gedacht. Mijn zus vond dat we terug moesten gaan en alsnog de weg

Café-slijterij Leenen, waar het gezin Leenen-Van Mackelenbergh uit Venlo tijdens de laatste oorlogsmaanden zat ondergetoken en waarvandaan Toine zijn strooptochten ondernam (coll. samensteller).

langs de grens nemen. Ik vond het veel te ver om, wilde desnoods alleen verder. Ik herinnerde haar eraan dat de jachtvliegtuigen ons van de zomer niet hadden beschoten bij het spoorviaduct, toen de piloten in de gaten kregen dat we kinderen waren. 'De Engelsen aan de overkant hebben sterke veldkijkers, hetzelfde gebeurt, je zult het zien, ze schieten niet. Zeg jij maar je schietgebedjes op.' Ze aarzelde. 'Gaan we? Een twee drie.' Ze ging mee. Een Duitse soldaat wilde ons tegenhouden. 'Es ist dumm, sehr gefährlich. Ihr

müsst es selbst wissen!' Drie kilometer lopen over een vlakte in niemandsland, wetende dat je bekeken werd, een idioot toch de trekker kon overhalen, de stilte op je neer viel als een blok, we van de weeromstuit fluisterend spraken, duurde heel erg lang, maar was opwindend. Vreemd om 'high' te worden van iets dat je dood kon zijn. 'Hoe vind je het om samen eventjes alleen op de wereld te zijn?' vroeg ik haar. 'Allesbehalve leuk.' Ik pakte haar hand, zei geruststellend: 'Je hoeft echt niet bang te zijn.' 'Jij praat me veel te gemakkelijk.' Zo nu en dan stonden we stil, zwaaiden met gestrekte armen zo enthousiast mogelijk naar de overkant. Boven de Maas kwam een Piper-cup aangevlogen. 'Oppassen: het zijn waar-

nemers die het vuren van kanonnen begeleiden', maar 'de spin' vervolgde zijn weg.

'Je moet soms gokken maar niet in het wilde weg,' zei ik, we liepen alweer achter de eerste rij huizen van Venlo. Mijn zus: 'Weet je wat jij bent: een kip zonder kop, het was meer geluk dan wijsheid. Terug nemen we de weg langs de grens, twee keer langs de Maas is vragen om moeilijkheden.'

Het is maar hoe je het bekijkt, maar ik hoef niet altijd gelijk te krijgen.

Ik had een gevoel van voldoening. Voor de eerste keer had ik heel bewust een beredeneerde gok genomen die was uitgekomen en mijn zus overtuigd toch mee verder te gaan.

Een paar honderd meter van het ijzeren viaduct vandaan het bord: *Warnung Geräumtes Gebiet! Zivilisten die in diesem Gebiet angetroffen werden, werden als Terroristen angesehen und erschossen. Der Kommandant.*

Een schildwacht hield ons tegen. Achter de prikkeldraadversperring overal bomtrechters in het wegdek, we waren vlak bij de plek waar een bom mijn peetoom Toon te grazen had genomen. Ook zijn fabriek was weggevaagd. Jammer dat hij zich nooit iets had aangetrokken van de waarschuwingen van mijn moeder, anders had hij zeker nog geleefd. We maakten een omweg via het Krekelveld. Van mijn vroegere ontdekkingsreizen wist ik dat daar gaten zaten in de afrastering van het rangeerterrein. Op de hoogte van het station staken we rennend het rangeerterrein over, oppassend niet over de rails te struikelen. Er reden geen treinen meer als gevolg van de spoorwegstaking.

Mijn zusje raakte buiten adem: 'Kan het niet wat kalmer aan?'

'Nee, we zijn op verboden terrein, er staan

Duitse wagons, je kunt nooit weten of er ergens schildwachten staan. We moeten ook nog over een hoog hek klimmen.'

Ik ging met mijn rug tegen het traliehek staan, maakte een opstapje met mijn handen. Zij klom op mijn schouder, sprong aan de andere kant naar beneden. Gepiept.

Opeens zei ze: 'Je bent mijn lievelingsbroer', een tedere glimlach op haar gezicht. Ze sloeg haar arm, over mijn schouder. Ik legde mijn arm om haar middel.

'Je bent een lieverd,' zei ik spontaan, voelde de bewegingen van haar heupen.

Bakker Peeters keek ons aan of we uit de hemel waren gevallen, vond ons dapper, gaf op de bonnen een dubbele portie, 18 broden in plaats van 9, ieder van 400 gram, gebakken van havermeel gemengd met zemelen (overblijfsel van gemalen koren), 10 cent per brood.

'Doen jullie de hartelijke groeten aan uw moeder en sterkte ermee. Wacht even!'

Hij liep naar achteren en kwam terug met een zakje. 'Voor onderweg.'

In het beroemde bakkerpeeterszakjesnoep zoals vroeger, zat ditmaal een reep Kwatta. Moet je voorstellen. We keken elkaar stralend aan, we waren zielsgelukkig met de vangst, jaren niet meer geproefd. Heerlijk, zo'n volle mond chocolade. De terugweg langs de grens was veel langer en naar mijn mening minstens zo gevaarlijk. We waren de enigen. Er was weinig zicht: aan beide kanten stroken met opgaand hout, een teken aan de wand waren de vele granaattrechters.

Een overvliegende kraai maakte een schor geluid, twee hazen galoppeerden achter elkaar over een akker, een torenvalk stond te bidden, een fazant fladderde luidruchtig uit zijn dek-

king. Ik had nooit in zo'n korte tijd zoveel wild en vogels gezien. Volgens zeggen waren er weer wilde zwijnen, ze drongen varkensstallen binnen, besprongen hun roze nichtjes. Er werd stevig gestroopt, de jagers hadden hun geweren moeten inleveren. Een broer van ons dienstmeisje Nellie ving houtduiven onder een zeef. Ik deed hetzelfde om vogeltjes beter te kunnen bekijken, we hadden geen verrekijker, maar ook om de kunst van het vangen onder de knie te krijgen. De zeef opzetten met een houtje, waaraan een lang touw was bevestigd, er voer onder strooien, je verdekt opstellen, rustig afwachten, trekken, raak.

Het trappistenklooster, een groot alleenstaand gebouw, lag voor ons. We bonsden op de poort, er vloog een koppel rode patrijzen op. Er werd niet opengedaan, dan maar verder zonder water. We liepen in onbewoond land. Mijn zus kon niet goed tegen de verlatenheid, schrok van alles en niets, was zenuwachtig, zei voortdurend: 'Als ze maar niet beginnen te schieten' De wolken weerkaatsten in haar bange ogen. Zo'n tocht greep haar veel erger aan dan ik had verwacht. Ik zag voor het eerst dat mijn zus buitengewoon kwetsbaar was. Ze was eigenlijk niet geschikt voor dit werk.

Winter 1944: kolen halen

Het sneeuwde. Oom Bèr had met een mof een deal gemaakt, waarvoor twee zakken kolen konden worden opgehaald bij de ТМІ (Tegelse Metaal Industrie), een fabriek gelegen aan het begin van het loopgravenstelsel in het frontgebied aan de Maas. 'Jullie moeten vragen naar Helmut.' We vertrokken, ieder met een slee. De fabriek lag aan het begin van de uiterwaarden,

links daarvan een woonhuis. We lagen in een greppel langs de toegangsweg om poolshoogte te nemen. De situatie beviel ons niet. Het was zeker dat er overal moffen in loopgraven zaten, de Engelsen de boel nauw in de gaten hielden. 'Zullen we via de dekking van de bomen het huis benaderen?' toen tot onze verbazing er een groep Russische krijgsgevangenen met etensgamellen rustig de weg kwam aflopen. De bewaker rookte op zijn gemak een peuk. Toon zei: 'Ik ben toch niet op mijn achterhoofd gevallen.' 'Zo te zien wel,' kaatste ik terug. Er bestond blijkbaar een afspraak om niet op elkaars etensbrenners te schieten. Wij sloten ons aan. In de gang van het woonhuis kwam Helmut ons tegemoet, verwees ons naar de kolenbunker van de fabriek en zei dat we daarna bij hem langs moesten komen. De fabriekshal, een vervreemde leegte, *unheimisch*. De productiestraat van fietsdynamo's en fietslampen was intact. Over de lengte van de tafel stonden platte kisten met onderdelen. Het leek of de arbeiders even waren gaan schaften. 'Je weet nooit of ze van pas komen, dat het handel is,' zeiden we tegen elkaar. 'Er is voldoende plaats op onze sleeën.' Aan het einde van de montagestraat lagen fietslampen en dynamo's waaraan nog enkele onderdelen bevestigd moesten worden. We gingen aan het werk. Het enige geluid: onze adem, het tikken van metaal op metaal, de wind die floot door de kapotte ruiten. Ik had er nooit bij stilgestaan dat fabrieken tot op het allerlaatste gewoon hadden doorgedraaid, dus ook voor de vijand hadden gewerkt, oom Toon zijn fabriek nooit had stilgelegd, dat dit eigenlijk voor alles en iedereen gold. Doorwerken, anders bevriezen mijn vingers. We verpakten ze in de daarvoor bestemde kartonnen doosjes voorzien

van een etiket. In de kolenbunker vulden we twee zakken antracietnootjes 4. Op naar Helmut. De inrichting van hun schuilkelder was een beoëientent. De muren en het plafond waren behangen met oosterse tapijten, schemerlampen verspreidden een zacht licht, geweren stonden tegen de muur, soldaten zaten in fauteuils, lagen op divans, groetten ons vriendelijk, rookten sigaretten, dronken koffie. Op tafel lagen stafkaarten en twee verrekijkers. Helmut schonk twee mokken (echte) koffie in met room, smeerde vier sneden kuch met roomboter, belegde ze met dikke plakken leverworst en zei: 'Bitte, essen, gut.' De sjeiks lachten om de twee sloebertjes, die hun boterhammen zo snel mogelijk naar binnen schrokten, omdat ze geloofden, dat er iets achter moest zitten als moffen aardig waren. Neef Toon ging buiten piesen. Ik hing een verrekijker om mijn hals en maakte de handbeweging naar Helmut: voor mij, oké?

Hij was een goedzak, maar zei: 'Nein.' Ik wees naar een stafkaart van de omgeving Steyl, Belfeld, Reuver. Helmut vouwde de kaart samen, ik stak hem onder mijn trui. Bij de deur gaf hij ons ieder vijf sigaretten. 'Schnell, zurück zur Hauptstrasse, es gibt noch zehn Minuten Pause, auf Wiedersehn.'

Op de terugweg zei Toon: 'We krijgen groot gesodemieter over de dynamo's en de fietslampen.' Voordat we weggingen had tante Marie en mijn moeder ons op het hart gedrukt, dat we plundersaars en dieven zouden zijn als we andere dingen zouden meenemen dan strikt nodig. 'Gebeuzel,' zei ik. Toch smeten we een aantal dozen in een voortuin. We staken een sigaretje op. Het smaakte al beter.

Thuisgekomen vonden ze het prima dat we

dynamo's en fietslantaarns hadden meegenomen. Toon werd woedend, schold zijn moeder uit. Oom Bèr gaf me in gebroken Nederlands een schouderklopje.

Voorjaar 1945: strooptocht door Niemandland

Doordat mijn twee broers het niet meer zagen zitten om erop uit te trekken, was ik vanzelfsprekend de volgende lichter. Mijn moeder stuurde me het veld in. Ik had tot nu toe voornamelijk op de reservebank gezeten. Ik had haar gezegd dat het niet verstandig was om Els mee te laten gaan.

Op de stafkaart zocht ik uit hoe de 'hazenpaadjes' liepen langs de grens. Wegen moest je zo veel mogelijk vermijden, de kans was te groot dat ze afgezet werden en dat op de terugweg het voedsel werd afgepakt. Als ik in de verte schildwachten zag rondhangen, verlegde ik mijn koers. Op de paadjes kwam ik vooral jongens en meisjes tegen van mijn leeftijd.

We gaven elkaar door waar iets te halen viel, waar en hoeveel aardappels er nog in de kuilen zaten, zo verloor je geen tijd met zelf zoeken. Echter de omgeving was al aardig afgegraasd, de velden waren kaalgeplukt. E zat niets anders op dan mijn actieradius te vergroten, dieper het Niemandland in te gaan. De avondklok ging 's avonds om zes uur in en duurde tot acht uur 's ochtends. De tijd was krap, je moest geen tegenslag hebben. De afstand naar omgeving Reuver bedroeg hemelsbreed 8 kilometer heen en 8 kilometer terug en dan nog de benodigde tijd om te zoeken. Ik ging daarom één uur vroeger weg, het leek minder gevaarlijk dan te laat terugkeren. Ik zette er flink de pas in. Een

patrouille Wehrmachtsoldaten die ik aan de rand van het dorp tegenkwam, hield me niet aan. Na zessen 's avonds moest je het niet proberen, in de schemering waren ze paniekerig voor terroristen, schietgraag.

Mijn uitrusting: een bobslee met een lang touw waarop twee juten zakken en een ingekorte spade vastgebonden met leren riemen. De bobslee vergemakkelijkte de tocht, je kon er overal mee doorheen, het karretje zou zeer belemmeren. Kleding: een grijze trui met een hoge boord (gebreid door mijn zusje Els), daaronder een bloes, twee hemden en een gebreide borstrok, een bivakmuts, een shawl, wollen wanten, een jekker en een plusfour, aan de grote kant (geruild voor tien sigaretten met de vriend van neef Wim, die bij ons was ondergedoken), een Duitse koppel, waarvan ik de adelaar en de spreuk *Gott mit uns* had afgevijld, bruine leren laarzen waar mijn zus Els was uitgegroeid, een laarsdolk (houten handvat), gekregen van een Duitse soldaat. Hij vroeg me de weg, ik wees naar zijn laars en tot mijn verrassing gaf hij me de begeerlijke dolk.

In de rugzak: Kranten om onder de trui te doen tegen felle noordenwind, een zonneklep met elastiek, een zeiltje, waarin een gat was geknipt, een soort poncho, een klein breekijzer, de stafkaart, een fles water en iets te eten, het blikje sigaretten.

Hoe kwam ik aan die sigaretten? Vlak na Dolle Dinsdag was ik een mevrouw behulpzaam met het verzetten van meubels in haar salon. Als beloning kreeg ik een dubbele boterham met appelstroop en een tabaksbon voor mijn vader, goed voor twee pakjes eenheidssigaretten, merk Consi. Ik verzilverde de tabaksbon, verpakte de sigaretten in twee vooroorlogse

blikken doosjes van Players, deed er elastiek omheen geknipt van niet meer te gebruiken fietsbinnenband (we maakten er ook ballen van met als kern een gekauwd bolletje papier). Sigaretten waren heel veel waard. In de jongenswereld het meest waardevolle ruilmiddel. Zinken munten en zilverbonnen waren niet meer dan zink en papier, niets meer waard. Voordat ik vertrok zei mijn moeder altijd bezorgd: 'Zul je voorzichtig zijn!' Voorzichtig was niet het goede woord. Als je eenzaam door het Niemandland zwierf op zoek naar voedsel, moest je de snaren van je instinct tot het uiterste aandraaien, als een kat reageren met de snelheid van het licht op geluiden en bewegingen, vlugger zijn dan je tegenstander, je niet laten afleiden. Ik was een dier, voelde me een dier, dacht als een dier. Je moest het opnemen tegen granaatvuur van de Engelsen, tegen geweren van de moffen en hun verrekijkers. Gelukkig werd er geen gebruik gemaakt van honden, ik heb het althans nooit meegemaakt. Ik was geen tegenstander, maar een ongewenste concurrent, waarop zonder voorafgaande waarschuwing kon worden geschoten, dat stond althans op de aanplakbiljetten. Ik was een plunderaar. Zij niet, zij waren slechts raven. Je kon beter niet in hun handen vallen, de mate van hun meedogenloosheid voor kinderen was onvoorspelbaar.

In de begintijd maakten eenzaamheid en verlatenheid me angstig. Echter meer en meer vond ik het een beleving om alleen te zijn in de volstreekte leegte van een sneeuwwoestijn. Het scherpte je zinnen, ieder geluid van de natuur was hoorbaar, alles had zijn eigen geluid, je leerde onderscheiden. Je voelde het als het weer omsloeg, wist zonder horloge hoe laat het

was. Om mijn ogen enigszins te beschermen tegen de witheid van de sneeuw droeg ik de klep. Natuurlijk liep de dood mee ergens in mijn buurt, maar aan die gedachte moest je niet toegeven, anders kreeg je verlamningsverschijnselen, zoals mijn twee broers. Als straatjongen wist ik dat een ongeluk in een klein hoekje zat, maar dat het geen rad van avontuur was, geen loterij. Je kon pech hebben, oké, maar je moest het toeval niet zijn gang laten gaan, ook godsvertrouwen was af te raden. Ik had veel profijt van de stafkaart, iedere boerderij, alle weggetjes en de afstanden waren aangegeven. Dieper in het Niemandsland viel inderdaad meer te halen. Op de velden stonden nog groente, waarover de vorst gegaan moest zijn, zoals spruitjes, prei, boerenkool. De geëvacueerde bewoners hadden geen tijd gehad om te oogsten. Aardappelen vinden was moeilijker, waren ergens in het veld ingekuuld. Waar o waar? Zoeken kostte veel tijd. Je moest langs de velden lopen en kijken waar de grond lichtelijk was ingezakt, de aarde verkleurd. De kuilen die ik heb gevonden, lagen op de meest onmogelijke plekken, waren al opengemaakt en grotendeels leeg. Zelf openbreken van boerderijen hoefde niet, dat hadden de moffen voor me gedaan. Alleen maar hopen dat ze niet volledig waren leeggeplunderd. Andermans huis doorsnuffelen is schandelijk en schaamteloos, zo voelde ik me aanvankelijk ook, maar dat ging gauw over. Zelf je kop gek maken en overleven gaat niet samen. Waar moest je zoeken? Al snel had ik in de gaten, dat iedereen zijn spullen verstopte op dezelfde plaatsen. Op zich niet merkwaardig. Zoeken in de hooischuur was niet interessant. Onder het hooi werd geen voedsel verborgen, vanwege de 'broei', wel een tractor, een kast (familiestuk),

fietsen. Een hooischuur werd echter onmiddellijk door de moffen overhoop gehaald, *organisiert*, een nazi-vakterm voor roven. Zij hadden veel ervaring in het opsporen. Ik moest het dan ook hebben van plekken in het woonhuis die ze in de haast over het hoofd hadden gezien. Zoeken naar ingemetselde ruimtes met mijn breekijzer ('hier klinkt es hohl'), daar begon ik niet aan. Ik zou de plattegrond van de boerderij moeten inschatten om kijk te krijgen op wat daar de mogelijkheden waren. Té tijdrovend. Je moest snel handelen, tempo maken, gesnapt worden in een boerderij was slecht voor je gezondheid. Vindplaatsen: Een vliering vlak onder de nok van het dak, op mijn buik over balken. Een foute beweging en je zakte door het getengelde plafond gemaakt van latjes met daartussen kalk. Gevonden in een holte achter de schoorsteen: een prachtig stuk rookvlees. De holle ruimte boven en/of onder in een muurkast. Nagaan of vloerdelen los zaten, recentelijk waren dichtgetimmerd, de spijkers niet verroest waren. Open wrikken. Hetzelfde recept in een kast onder de trap. Gevonden: bonen, spliterwten en een zak met 25 kg koren. Vides onder de vloer. Een luik uitgezaagd in hetzelfde vertrek onder het tapijt, té voor de hand liggend, was altijd leeggehaald. Je moest zoeken naar een luik in een nabijgelegen vertrek. Eén keer raak in een aanliggende diepe kast: een paar flessen koolzaadolie. Op de deel: in de lemen vloer zoeken met mijn dolk naar lossere grond in de aangestampte bodem. Vlug vinden of opgeven: opgegeven. Op de hilde in een koeienstal: een restant gezouten snijbonen in een Keulse pot. Ook het kippenhok was een prachtplek. In een

laag kippenstront woelen, is ook zo wat: voor later bewaren. Ik kreeg het wel op mijn zenuwen van het zoeken, omdat je geen zicht had op wat er buiten gaande was. In een 'goeie' kamer maakte ik een kast open. Er lag een prachtige geïllustreerde atlas, zat al in de rugzak, toen de vermaning van mijn moeder zijn werk deed: 'Denk eraan: al één eten meenemen, anders ben je een plunderaar, een dief.' Met pijn in mijn hart legde ik het prachtextemplaar terug: de moffen zouden het niet laten liggen. 'Daar zijn het dan ook moffen voor,' zei mijn moeder. 'Gestolen goed gedijt niet.' Kun je verschillend over denken. Ik had al zoveel gestolen, er altijd plezier van gehad, nooit wroeging, eerder het gevoel van iets buit maken. De rest van de tijd besteedde ik met wat voorhanden was, het plukken van spruitjes, uitgraven van prei, snijden van boerenkool. Ik heb ook wel voederbieten meegenomen als er niets anders te vinden was. Een noodmaatregel, ik lustte het niet, varkensvoer. De dreiging van een evacuatie kwam steeds nader. In een sentimentele bui zei mijn moeder: 'Stel dat we als gezin uit elkaar vallen, dan heb ik geen foto's van jullie.' Ze zaten in de onderste lade van haar secretaire opgeslagen in een ongunstig gelegen garage in het frontgebied ergens in Belfeld. 'Wil je graag dat ik ze voor je ga ophalen?' 'Ja,' uit de grond van haar hart. 'Als je dan toch die kant uitgaat, kijk of er sigarettenvloetjes in de brandkast zitten van Kerftabakfabriek Kreykamp,' zei een neef. Ze hadden gebrek aan vloetjes. Neef Toon ging mee. Onderweg vertelde ik hem over mijn ervaring met het al of niet fluiten van granaten

bij beschietingen, die bruikbaar was gebleken. 'Je zult zien dat je meestal gewoon kunt doorlopen.' In mijn kerkboek was trouwens een schietgebed opgenomen dat het lichaam vrijwaart van alle vuurmonden. Als je het niet geloofde, hielp het niet. Zo lust ik er ook nog wel eentje. 'Hoe komen we in godsnaam in die brandkast?' 'Opblazen,' zei Toon en maakte een van de munitiekisten open waar de kant van de weg vol mee stond: *pantzerfausten*, mijnen, ontstekingen, granaten, banden, kogels, losse geweerkogels. 'Waar zoek je naar?' 'Naar kneedbommen, langwerpige pakjes in waspapier.' Hij stak enkele ontstekingen in zijn zak. Ik weet niet meer in de hoeveelste kist de pakjes zaten. 'Weet je hoe het moet?' 'Ja, in een film gezien. Het wijst zich vanzelf, een stuk kneden, tegen het slot van de brandkast plakken, ontsteker erin drukken, veiligheidspal overhalen en maken dat je wegkomt, minstens tien seconden de tijd.' Teleurstelling, de brandkast was al opgeblazen, de deur hing uit zijn hengsels. Voor de zekerheid doorzochten we grondig alle kasten en bureaus. Geen vloetjes. Nu nog de foto's ophalen. Het vervelende was, er waren nauwelijks hazenpaadjes. We moesten grotendeels over een geasfalteerde weg lopen met open stukken, waardoor we zichtbaar waren aan de overkant. Terwijl we gebukt renden van de ene dekking naar de andere, hoorde ik de dubbelslag *rhoem-rhoem* van geschut aan de overkant van de Maas. De poriën van mijn huid stonden wijd open, mijn zevende zintuig op scherp. In dezelfde fractie van een seconde, fluiten. De granaten gierden over ons heen,

niets aan de hand, vielen verderop. Weer gingen kanonnen af, in dezelfde fractie niets te horen, tegen de grond, inslagen vlak om ons heen.

De scherven sisten en rinkelden op het asfalt, sloegen in bomen, met een droge tok. Achter elkaar enkele salvo's, inslagen dichtbij en iets verder af. Ze hadden het op ons gemunt.

'We gedragen ons te veel als soldaten, je moet je stok weggoien, Toon.' We bleven nog vijf minuten in dekking en vervolgden kalm en recht-op met bonzend hart onze weg. We werden met rust gelaten. Uit de lade haalde ik een gezinsfoto.

Aan mijn moeder heb ik deze belevenis niet verteld, zou zich lam schrikken dat ze me in gevaar had gebracht voor een foto.

'Geen problemen onderweg?' vroeg ze.

'Nee, niets aan de hand.' Ik vertelde nooit over beschietingen die ik had meegemaakt. Ze zou zich te ongerust maken. Wat moest er al niet in haar omgegaan zijn als ik weg was, zo'n jochie, er was toch een zekere kans hem niet meer levend terug te zien. Ze liet het niet merken.

Het liep ook niet altijd van een leien dakje.

Of mijn theorie was niet waterdicht, of ik was misschien niet altijd genoeg op mijn qui-vive.

Wel was ik zeer tevreden niet meer overgeleverd te zijn aan de gunst van God.

Wonderbaarlijk hoe snel ik geleerd had dat angst niet redeloos is.

Het is 1 maart 1945, als ik mij op weg begeef naar de kapel van het Patronaat in Tegelen, waar ik zou gaan biechten. Het patronaat werd een tijd lang gebruikt als noodhospitaal, maar was als zodanig weer ontruimd. Het ziekenhuis werd toen door de Duitsers korte tijd bezet voor de verzorging van hun frontslachtoffers. Alle verdere openbare gebouwen waren genaast en ingericht als kazerne of werden voor andere Duitse diensten gebruikt. De kerken waren zwaar beschadigd en bovendien was van een openbaar leven al bijna zes maanden geen sprake meer, omdat wij ons, sinds de inzet van de operatie *Market Garden*, slechts in kelders tegen inslaande bommen en granaten konden beveiligen.

Zuid-Limburg was al in september bevrijd en ook de overzijde van de Maas, de westelijke, was begin december bevrijd door het Engelse leger. Aan de oostkant was alles tussen Roermond en Mook geëvacueerd, behalve Tegelen, en dat werd iedere dag door de Engelsen aan de overzijde getrakteerd op een portie granaten. Dat wij Tegelenaren mochten blijven is een verhaal op zich, waarop ik verder niet wil ingaan, want dat moet een Godswonder zijn geweest. Dat hield echter wel in dat wij op den duur niets meer te eten of te stoken hadden en de winter was zeer streng! Dat de Engelsen de Maas niet wilden oversteken begrepen wij toen niet! Onderweg naar de kapel kwam ik een vriend tegen, die me vertelde, dat we waren bevrijd. Uiteraard kon ik dat niet geloven, omdat ik nog wel een Duitse, maar zeker geen Engelse militair had gezien en de bevrijding verwachtten wij juist van de Engelsen, die al maanden aan de westelijke kant van de Maas lagen en ons al die tijd op hun granaten trakteerden. Maar hij

toonde mij een sigaret *Lucky Strike*, die hij gekregen had van een Amerikaanse soldaat van een colonne, die zich in het Trappistenklooster aan de Duitse grens had genesteld. Ik wist niet wat ik zag en hoorde, maar kon het desondanks niet geloven. Evenmin begreep ik, dat wij vanuit Duitsland door Amerikanen werden bevrijd. In de kapel aangekomen vertelde ook de kapelaan mij, dat we inderdaad waren bevrijd. Maar het was zo ijzig stil op straat; je hoorde geen oorlogsgeweld en zag weinig bewegen, er was nauwelijks een mens te zien en van enige opluchting of sensatie was ook niets te merken. Mij bekreep een angstig gevoel vol spanning en hoop.

Snel liep ik weer naar huis, maar ik was nog geen honderd meter onderweg, of een regen van granaten vloog fluitend over me heen en ik moest plat op mijn buik een portiek induiken om mij te beschermen. Al kwam ik er dan zonder kleerscheuren vanaf, mijn hoop en verwachting werden toch totaal aan flarden geschoten. Even dacht ik nog aan strijd, straatgevechten of iets dergelijks, die zou gaan plaatsvinden. Ik moest zien zo snel mogelijk thuis te komen en vluchtte tussen de inslagen door van portiek naar portiek. Omdat het te gevaarlijk was moest ik de laatste paar honderd meter liggend blijven wachten tot de granaatregen ophield. Ik had inmiddels begrepen dat de zwaar beschadigde kerktoren nu helemaal aan puin geschoten werd. Thuis gekomen vertelde ik wat ik het laatste uurtje had gehoord en beleefd, maar ook de familie kon het niet geloven. Wat was dan wel de reden van de kerktorenbeschieting? Later bleek, dat een onverlaat of verzetsman zich in de toren had gewaagd om te zien, waar de Amerikaanse en/of Duitse troepen zich bevon-

den. Onbegrijpelijk, dat de Engelsen niet wisten dat de Amerikanen voor Tegelen stonden! Een zenuwachtige spanning maakte zich van ons meester en allen hielden we de bewegingen op straat in de gaten via de gebroken ramen. Na een tijdje zagen we enkele burgers met helmen en geweren voorbij schieten, mannen, die normaal gesproken ondergedoken moesten zijn en zich zeker niet in het openbaar zouden vertonen.

Dat was reden genoeg om naar buiten te gaan en eens te informeren wat er nu wel aan de hand was. Langzaam vulde de straat zich met mensen en moest het gerucht, dat de Amerikanen bij het Trappistenklooster stonden, toch wel op waarheid berusten. Maar men bleef voorzichtig; het stof van de in puin geschoten kerktoren was nog niet opgetrokken en de rijksweg ervoor was totaal versperd.

Af en toe trokken er bewapende groepjes verzetslieden voorbij, op zoek naar voornamelijk collaborateurs en NSB-ers, of naar Duitsers, die zich graag overgaven.

De meesten van hen waren, zo hoorden wij, in alle haast met hun voertuigen richting Duitsland gevlucht. Ook dreven verzetslieden en gewone burgers enkele vrouwen voor zich uit, die midden op straat van hun haren werden ontdaan, moffenmeiden, die zich met de Duitsers hadden geamuseerd. Het waren opwindend spannende uren tot laat in de avond, maar van een bevrijder zagen we geen spoor!

Die nacht brachten we als gewoonlijk in de kelder door en we zullen nauwelijks geslapen hebben. Wij waakten, hoorden af en toe iets voorbij rennen, maar waagden ons toch liever niet buiten. Als gewoonlijk was de lucht zwanger van het gegrom van bommenwerpers

richting Duitsland. De oorlog was zeker nog niet ten einde.

Zeer voeg in de ochtend stonden we weer buiten, wachtend op de dingen, die komen gingen. We hoorden geruchten als zouden die nacht op Steyl nog gevechten hebben plaatsgevonden met Duitsers die niet wensten te capituleren. Wij waren verbaasd over het grote aantal verzetslieden. Velen hadden zich zo mogelijk maar bij hen aangesloten en het was natuurlijk erg interessant zich tegenover plaatsgenoten te tonen met helm en wapen. Hoe zij daaraan kwamen bleef voor ons een vraag.

In de loop van de ochtend verschenen de eerste Amerikanen en in mum van tijd stond het dik van de mensen. Er ging een geweldig gejuich op toen de eerste Jeep, voorafgegaan door breed gezeten ordonnansen op Harley Davidson-motoren, gevolgd door Shermantanks, die algemeen Pattontanks werden genoemd, en open kleine en grote legervoertuigen zich langzaam een weg banend voorbij kwamen. Bij de kerk moesten zij via het trottoir een weg langs het puin zoeken, maar al spoedig rolde een bulldozertank naar voren om de weg met enkele vegen vrij te maken voor de rest van de colonne. Intussen had het publiek alle tijd de bevrijders te bewonderen en toe te juichen. Alom hongurig grijpende handen strekten zich uit naar alles wat weggegeven werd: sigaretten, kauwgom, chocola, koekjes en zelfs enkele met een centimeter dik vlees belegde grote witte boterhammen, die veel bekijks trokken. Het was een compleet nieuwe wereld, die we zagen: kauwende, meest zwarte gezichten, zoals we er op de lagere school ooit eens eentje met een missionaris voor de inzameling van

zilverpapier hadden gezien, de hoofden kaal geschoren, vlot gekleed, de uniformzakken pui-lende vol weet ik veel wat en op hoge, bruine, geruisloos lopende schoenen, nonchalant hangend in jeeps, die slechts tegen regen beveiligd werden door een kapje en met aan de achterkant gemonteerd een of twee jerrycans voor benzine en een reservewiel. Alles was in onze ogen veel beter, mooier en moderner dan we van de Duitsers gewend waren, hoe kon het ook anders! Maar het was zo. De Pattontanks waren geruislozer dan de Duitse tanks en boezemden meer ontzag in. Op één van de tanks werd een heuse concertvleugel meegevoerd, oorlogsbuit uit Duitsland! Later stond die vleugel in een grote drooghal van een steenfabriek, waar de Amerikanen zich met hun materieel tijdelijk hadden gevestigd en waar veel muziek werd gemaakt, veelal ons onbekende jazzmuziek.

Aanvankelijk hadden we weinig belangstelling voor onze medeburgers, onze bevrijding stond nu voorop. Bijna een half jaar lang had ieder voor zich geleefd in kelders of andere beschutte onderkomens. Mannen boven de vijftien waren ondergedoken. Geen dag waren we veilig geweest tegen inslaande granaten of tegen verloren bommen van gestaag overkomende vliegtuigen op weg naar hun doelen in Duitsland. Bij nacht en ontij werden we gestoord door deuren intrappende Moffen, zogenaamd op zoek naar *Männer*, maar intussen rovend wat naar hun gading was. Er was continu spertijd en die wisselde even vaak als de Duitse commandant gewisseld werd, want op het laatst waren nog slechts restanten van aan het front verslagen troepen in Tegelen gelegerd en dat was een bij elkaar geraapte rest van ss-ers

en andere militairen. Lange tijd mochten we slechts 2 uur per dag naar buiten. Eten, brandstof en verlichting waren er al lang niet meer. Bomen van verschillende straten waren reeds in kachels verdwenen, want we hadden een strenge winter achter de rug. Als je in strenge koude de eerste levensbehoeften moet missen en daarbij elk uur van de dag en van de nacht in onverwachte levensbedreigende situaties verzeild raakt, dan wordt een verlossing meer dan een bevrijding. Onze vreugde was dan ook onbeschrijfelijk, temeer ook, omdat je van tevoren niet kunt inschatten, hoe zo'n leger binnen-trekt, of er confrontaties met de vijand plaatsvinden en in welke mate en in hoeverre je daarbij betrokken kunt worden.

Eerst toen de colonne zich langzaam oploste, kregen we meer aandacht voor elkaar. Met vrienden en bekenden, die je al die tijd niet meer had gezien werden ervaringen uitgewisseld en hoorden we van doden, gewonden en schade aan huis en goed. Ons huis was zwaar beschadigd, maar we mochten niet klagen, zeker niet, omdat onze familie nog compleet was. Niemand was weggevoerd, niemand had verwondingen opgelopen en van materiële ongemakken had iedereen zijn deel gekregen. Zelfs op die bevrijdingsdag werden nog burgers getroffen, die verwachtingsvol naar of van de overkant van de Maas wilden om te zien hoe de familie de nare tijd was doorgelopen en daarbij werden verrast door een landmijn.

Een bange periode van vijf jaren wachten zonder toekomst, en voor wat mij betreft met een ontstolen jeugd, op onverwachte momenten verstoord door barbaarse wreedheden en gevaren lag in één klap achter ons. Alle angsten die met de dag werden opgevoerd, vielen die dag van ons af. De bevrijding bleef, maar ook herinneringen en de wonden, door welke menigeen met een deels geamputeerde ziel zijn toekomst moest zien te vinden!

Tegelen was vijf jaren door de Duitsers bezet en een klein half jaar door Engelsen beschoten en werd van allebei bevrijd door de Amerikanen en wel door het 784ste Tankbataljon onder commando van luitenant-kolonel George Dalia.

Amerikaanse soldaten met Tegelse helpers, Jan Helmes (links) en Jo Breuer (midden). Foto gemaakt aan spoor bij bocht Paralelweg rond 12 maart 1945, als de Amerikaanse troepen in Tegelen 'op adem komen' (coll. familie Breuer).

Verantwoording

Voor wie zich verder in de geschiedenis van Tegelen in de Tweede Wereldoorlog wil verdiepen, volgt hier een kort overzicht van beschikbare bronnen en publicaties.

Archieven

Veel primaire bronnen bevinden zich in het voormalig Gemeentearchief Tegelen, dat sinds 2000 berust bij het Gemeentearchief Venlo (GAV). In 2010 heeft archiefmedewerker drs. Martin Bergevoet hiervoor een wegwijzer samengesteld. Deze is te raadplegen bij het archief. De volledige titel is *Wegwijzer archieven en collecties van de Tweede Wereldoorlog Gemeentearchief Venlo*.

Voor Tegelen zijn hieruit de volgende collecties van belang:

arch.nr. 243: Gemeentesecretarie Tegelen, 1930-2000,

arch.nr. 254: Tegelen 1821, 1851-2000,

arch.nr. 234: Burgemeester en Wethouders Tegelen, 1856-2000,

arch.nr. 236: Burgerlijke Stand Tegelen, 1799-2000,

arch.nr. 238: Gemeentepolitie Tegelen, 1929-1994,

arch.nr. 347: Besluiten Burgemeesters Tegelen, 1941-1970,

arch.nr. 370: Distributiedienst Tegelen-Belfeld-Beesel-Swalmen, 1939-1955, p. 77,

arch.nr. 218: Limburgse Land- en Tuinbouw Afdeling Tegelen, 1939-1998,

arch.nr. 372: Oranje Comité Tegelen, 1938-2001,

arch.nr. 321: Burgerlijk Armbestuur Tegelen, 1851-1929,

arch.nr. 274: Parochie Sint Martinus Tegelen, 1546-1968,

arch.nr. 246: Oehlen, Fr. Tegelen, 1940-1990. Overige Verzamelingen 30: Oorlogsdocumentatie Tegelen.

In deze wegwijzer ontbreekt:

Overige Verzamelingen 8: Kurstjens, W.: *Tegelen in de Tweede Wereldoorlog*. Hierin bevindt zich veel van het materiaal dat ik gebruik heb voor mijn boek *Tegelen in de Tweede Wereldoorlog* uit 2005, waaronder veel kopieën van dag- en logboeken en onderzoeksverslagen van o.a. Geert Konings over verschillende episoden van de oorlog.

In het Nationaal Archief te Den Haag, in bijzonderheid het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) bevinden zich de dossiers over 'foute' Nederlanders, waaronder ook die van enkele Tegelse NSB'ers. Deze bestaan vooral uit procesverbalen en rechtbankverslagen.

In het Provinciaal Rijksarchief te Maastricht (RAL) bevinden zich de kabinetsstukken van de Gouverneur-in-oorlogstijd, Marchant d'Alsembourg, waarin ook dossiers over Tegelen zitten, en het archief van het Militair Gezag, dat direct na de oorlog tijdelijk het gezag over Limburg uitoefende.

In het archief van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam (NIOD) bevinden zich diverse stukken over de NSB in Limburg, voor en tijdens de oorlog.

In de particuliere archieven van Henk Croonen en Geert Konings bevinden zich veel originele foto's, maar ook originele dagboeken en onderzoeksverslagen die Geert Konings heeft samengesteld.

Kranten en tijdschriften

Een belangrijke bron van informatie zijn ook de kranten uit die tijd, zoals de *Tegelsche Courant* en de *Nieuwe Venlosche Courant*, die zich in het Gemeentearchief Venlo bevinden. De laatste krant is voor wat de oorlog betreft ook te raadplegen op de krantenwebsite van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Dat geldt ook voor de landelijke kranten, die tijdens de oorlog zijn verschenen, en de *Limburger Koerier*.

Dagboeken en dagboekantekeningen

Minstens zo belangrijk als de kranten zijn de dagboeken uit die tijd, waarvan er inmiddels al heel wat in boekvorm zijn gepubliceerd. Hier volgen ze in alfabetische volgorde op auteursnaam:

W.P. Doumen, *1ste Dagboek Oorlogswinter 1944-1945*, in: W.P. Doumen en S.G. Plamper, *Tegelen/Belfeld 1944/'45, een heemkundig onderzoek* (Tegelen 2004).

M. Helmes, *100 dagen in de kelder*, in: W.P. Doumen en S.G. Plamper, *Tegelen/Belfeld 1944/'45, een heemkundig onderzoek* (Tegelen 2004).

H. Hopster, *100 dagen in de kelder*, in: P. Poeth, *Zij kwamen en gingen* (Tegelen 1985).

O. Miss, *Steyl in de oorlogsjaren*, in: P. Poeth, *Zij kwamen en gingen* (Tegelen 1985).

O. Miss, *Van 1-11 1944 tot mei 1945*, in: P. Poeth, *Zij kwamen en gingen* (Tegelen 1985)

T. Passier, *Vier maanden in de vuurlinie*, in:

P. Poeth, *Zij kwamen en gingen* (Tegelen 1985)

A. Werps, *Twee maanden schuilkelderleven vóór Nederland's bevrijding* (boekpublicatie; Uitg.

Beyaert, Brugge (B); z.j.).

Nog niet gepubliceerd zijn de dagboeken en dagboekbrieven van:

B. Breuer, *Oorlogsdagboek van Bèr Breuer van 27 november 1944 tot 2 april 1945* (typoscript; kopie bij W. Kurstjens).

M. Raeskin, *Enkele regels uit een oorlogsdagboek* (typoscript; origineel bij G. Konings; kopie bij W. Kurstjens).

C. Ververs, *Dagboek Rode Kruis Tegelen vanaf 16-12 1944* (manuscript; origineel bij C. Ververs; kopie bij W. Kurstjens).

J. Thurlings e.a., *Dagboek Brandweer Tegelen vanaf 12-12 1944* (manuscript; origineel bij M. Stoffels; kopie bij W. Kurstjens).

J. Verstraelen, *Oorlogsdagboeken* (typoscript; origineel bij Fr. Verstraelen; 5 delen).

P. Windhausen, *Dagboeknotities van 2 september 1944 t/m 4 februari 1945* (typoscript in verschillende varianten; kopie bij W. Kurstjens).

Deze zijn in te zien in: Kurstjens, W., *Tegelen in de Tweede Wereldoorlog*, in: GAV, Overige Verzamelingen 8.

Oorlogsherinneringen

Een belangrijke secundaire bron vormen de oorlogsherinneringen die na de oorlog op schrift zijn gesteld. Ze worden 'secundair' genoemd, omdat ze niet gelijktijdig of vrijwel gelijktijdig met de beschreven gebeurtenissen zijn geschreven, zoals dagboeken of dagrapporten, maar achteraf, waardoor er enige vertekening kan hebben plaatsgevonden. Het zijn, wederom in alfabetische volgorde op auteursnaam:

S. Gubbels (Broeder Stefanus), *Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog* (typoscript; kopie bij W. Kurstjens).

H. Hovens, *Onze oorlogsherinneringen* (gepubliceerd in M.-L. Laustroer-Hovens, *Dagboek Fried Hovens* (Stuttgart 2007).

E. Keuller, *Dachau - oord zonder lach, zonder liefde en zonder barmhartigheid* (gepubliceerd in: P. Poeth, *Zij kwamen en gingen* (Tegelen 1985)).

H. Peters, *Uittreksel dagboek Huub Peters* (typoscript; kopie bij W. Kurstjens).

M. Raeskin, *Oorlogsjaren '40-'45* (typoscript; origineel bij G. Konings; gepubliceerd in: P. Poeth, *Zij kwamen en gingen* (Tegelen 1985)).

M. Raeskin, *Ernstige vechtpartijen in Tegelen* (origineel bij G. Konings; kopie bij W. Kurstjens).

M. Raeskin, *Helden en heldinnen in de vier jaargetijden - Het Tegelse Rode Kruis in oorlogstijd* (typoscript; origineel bij G. Konings; kopie bij W. Kurstjens).

M. Raeskin, *Wat er omging in en rond de hulppost Heide* (typoscript; origineel bij G. Konings; kopie bij W. Kurstjens).

J. Thissen, *Inval Duitsers op 10 mei 1940* (typoscript; origineel bij G. Konings; kopie bij W. Kurstjens).

A. Thijssen-Verstegen, *Tegelen in de frontlinie; oorlog - honger - angst - verraad* (manuscript, origineel bij G. Konings, kopie bij W. Kurstjens).

J. Thissen, Vier artikelen over Tegelen in de granatentijd, in *Tegelse Courant* van 5-12 1969, 31-12 1969, 20-2 1970 en 6-3 1970

H. Verstraelen, *Oorlogskinderen in Noord-Limburg '40-'45* (in: 15 artikelen in *Noord-Limburg op zondag*, vanaf zondag 26-11 1989).

Boeken

Een algemeen chronologisch beeld van de oorlog treft men aan in: W. Kurstjens, *Tegelen in de Tweede Wereldoorlog* uit 2005, terwijl in *Oorlogservaringen uit de omgeving Tegelen-Belfeld* van Th. Laumans uit 2003 belevenissen van individuele burgers en militairen centraal staan.

De meeste boekpublicaties zijn evenwel gewijd aan de laatste 100 dagen van de oorlog, ook wel de 'keldertijd' of 'granatentijd' genoemd.

Het zijn:

W.P. Doumen en S.G. Plamper, *Tegelen/Belfeld 1944/'45, een heemkundig onderzoek* (Tegelen 2004).

Fr. Oehlen, *De harde taal der feiten* (Tegelen 1995).

F. J. Verstraelen, *Tegelen en Steyl '44/'45 - Oorlogsbeleving van Noord-Limburgse mensen in het laatste oorlogsjaar* (Leiden 1985).

C. Ververs, *Wie we den oorlog doorkwame...* (Venlo 2005).

Over deze periode, met name over de evacuatie van Venlonaren naar Tegelen, treft men overigens ook interessante gegevens aan in publicaties van Venlose auteurs, zoals: M. Blondel, *Die 'Swaere Noodt'. Dagboek uit de frontstad Venlo* (Venlo 1945).

T. Leenen, *Reizen in een kooi* (uitgeverij Conserve; 2003).

Verder wil ik nog wijzen op een aantal artikelen in het cultuurhistorisch jaarboek *De Buun*, die de moeite van het lezen waard zijn, te weten: L. Orval (i.s.m. T. Lenssen), *Na Baarlo kwam Beieren*, in *De Buun* 2005 (Venlo 2004).

M. Dings: *De Tegelsche Courant in de periode 1921-1942*, in: *De Buun*, jrg. 4, nr. 3 (NB Deze vermelding is niet logisch t.o.v. de voorafgaande Buun-vermelding, maar dat was al een jaarboek)

Noten	15
1	Met algemene kennis van de grafische technieken.
Bedoeld zijn de verloven van gemobiliseerde soldaten, die zich weer onmiddellijk moesten melden bij hun onderdeel.	16
2	Organiseren: ritselen.
Door middel van verschillende, opeenvolgende verordeningen probeerden de Duitsers de persvrijheid aan banden te leggen. Kennelijk zag vader Huys door de bomen het bos niet meer.	17
3	Wim Poell, <i>Tussen 'Reichskristallnacht' en 'Der Untergang' – Mijn herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog</i> , Mheer 2004.
Zie verder: M. Dings, <i>De Tegelsche Courant in de periode 1921-1942</i> , in <i>De Buun</i> , jrg. 4, nr. 3, p. 16 e.v.	18
4	Wim Poell en Holger Dux, <i>Villa Mheer een bijna vergeten monument</i> , in: Jaarboek 2007 van het LGOG (Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap), p. 185-223.
5	19
Reiné was destijds hoofdredacteur van de <i>Tegelsche Courant</i> .	Zie voetnoten 17 en 18.
6	20
Typische dialectconstructie uit die tijd, die ook verderop in de tekst voorkomt: 'Op een gegeven ogenblik kwam een jongen de weg af te gerennen...' en 'Wij kwamen aan te gehollen...'	W.A.G. Poell, Het familiewapen Poell, Poels of Poell in Limburgs Tijdschrift voor Genealogie 29 (2001) p. 23-31 en Wim Poell, De Wachtendonkse familie Poell in Venlo (1670-1859), in 'dis Overquartiers van Ruremunde' p. 227-267, Jubileumuitgave van de vereniging Overkwartier van Gelre, Venlo 2008.
7	21
Daar stond het ouderlijk huis van Sjeng.	Niet te verwarren met zijn eveneens in Tegelen in de Riethstraat woonachtige naamgenoot Piet J. Sijbers, die op 25 juni 1941 als z.g. communist wordt gearresteerd en op 25 mei 1942 in een Duits concentratiekamp overlijdt. Bizar is het in een brief d.d. 20-8-1941 van de Befehlshaber der Sicherheitspolizei te Maastricht te lezen dat 'P.J. Sybers niet moet worden gezien als CPN-functionaris in de eigenlijke zin en derhalve dient te worden vrijgelaten' (Uit brief van RIOD d.d. 31-12-1996 aan schrijver van dit artikel). Desondanks is deze Piet Sijbers op transport gesteld naar een concentratiekamp.
8	22
Dichterlijke overdrijving. Lees hier: 'welke jaren leek te duren'.	Ook wel aangeduid als 'Sjpeng in de Berg', zie Willem Kurstjens, <i>Groot Tegels Bijnamenboek</i> , Tegelen 2011, p. 77, alsmede blz. van dit boek waar in het verhaal 'Brieven aan Har' van Sjeng Huys staat: 'Een zekere Sijbers (<i>Sjpeng in de Berg</i>) was naar de Neerkant geweest en had daar vernomen dat Bèr gesneuveld was in Someren-Sluis.'
9	
Onleesbaar in het origineel.	
10	
Woord in het origineel weggelaten.	
11	
Duitse benaming voor Russen.	
12	
In het origineel onleesbaar.	
13	
Onduidelijk in het origineel.	
14	
Een 'aveltje' is een klein visje dat destijds veel in de Maas voorkwam. Huys varieert hier op het spreekwoord: een spiering uitgooien om een kabeljauw te vangen.	

23	De familie Sijbers uit de Bergstraat is een groot deel van de 20e eeuw actief geweest in het tabaksvak. Zo begint opa Sijbers (1885-1966) de Sigarenfabriek J. Sijbers, naast zijn woonhuis Bergstraat 16, die later wordt gevestigd in de voormalige sigarettenfabriek Nicolaas Hekkens Bergstraat, hoek Steylerbergstraat. Wellicht is opa geïnspireerd door deze ondernemende Hekkens, alias de Nord. Opa zien we in 1901 op een foto als personeelslid van de pannesjop van Graed Hekkens, de vader van Nicolaas. 'De Nord' staat ook op die foto; zie Willem Kurstjens, <i>Tussen droom en daad</i> , Venlo 2004, p. 53. De oudste zoon van opa Sijbers, Haar, begint de Sigarenfabriek H. Sijbers aanvankelijk in de Arnoldus Janssenstraat, daarna in de Maasstraat tegenover de St. Rochuskerk. De andere zonen Frits, Thei, Piet, Jan en Broer zijn gedurende kortere of langere tijd werkzaam in het bedrijf van hun vader. Jan heeft tot ver na 2000 een rookwarenwinkel in de Broeklaan. Zijn oudere zus Druuk heeft een dergelijke zaak gehad op de hoek Posthuisstraat-Engerstraat.	andere bescheiden', zie Dr. A.P.M. Cammaert, <i>Het verborgen front</i> (Leeuwarden/Mechelen, 1994), deel II, p. 586.
24	Opgenomen in het Algemeen Politieblad van 13 augustus 1942, zoals mij door het RIOD in een schrijven van 31-12-1996 wordt medegedeeld.	30
25	Ontleend aan een rapport dat omstreeks 1946 is opgesteld door mijn vader in het kader van de repatriëring van het stoffelijk overschot van Piet Sijbers en van zijn pogingen om meer te weten te komen over de omstandigheden waaronder Piet Sijbers is overleden.	Mededeling van de zus van René Verstraeten, mevrouw Maria Ramaekers-Verstraeten, in een persoonlijk gesprek op 23-9-1996 te Kessenich, in aanwezigheid van Mathieu Rutten.
26	Bedoeld is het vroegere hotel Geisler.	31
27	De gegevens over kapelaan Hermkens zijn voornamelijk ontleend aan Dr. A.P. M. Cammaert, <i>Het verborgen front</i> (Leeuwarden/Mechelen), Noot 1, p. 629 en 630 en <i>Oorlog en Herstel in Noord-Limburg, 1945-1950</i> (Venlo, 1975), derde herziene druk, p. 63.	Zie noot 25.
28	LO is de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers.	32
29	'Het hoofd van de afdeling bevolking, A.F.J. Poell, en zijn collega J.H.W. Lebens voorzagen de LO van persoonsbewijzen, zegeltjes en	Op dit kasteel vierden de Engelse bevrijders <i>Christmas</i> , vier maanden na de hier beschreven gebeurtenissen. Onder hen ook Ted Heath, de latere <i>prime-minister</i> van Engeland (zie <i>Dagblad De Limburger</i> van 24-1-1997).
		33
		Mathieu Rutten, <i>Markante feiten in Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog</i> (Tongeren, 1995), p. 33 e.v. De Witte Garde is een verzetsorganisatie in België.
		34
		Zie noot 25.
		35
		Schrijven d.d. 3-11-1945 van A.F.J. Poell aan de burgemeester van Kinrooi en schrijven d.d. 9-11-1945 van de burgemeester van Kinrooi aan A.F.J. Poell.
		36
		Schrijven d.d. 31-5-1946 van de burgemeester van Kinrooi aan A.F.J. Poell, waarin wordt medegedeeld dat de overlijdensakte van Piet Sijbers is opgemaakt op basis van het vonnis d.d. 18-4-1946 van de rechtbank te Tongeren.
		37
		Schrijven d.d. 3-11-1945 van A.F.J. Poell aan de President van het Parket te Tongeren.
		38
		Schrijven d.d. 10-11-1946 van het Vice-Consulaat der Nederlanden te Hasselt (B) aan A.F.J. Poell.
		39
		Mathieu Rutten, <i>Markante feiten in Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog</i> (Tongeren, 1995).

40 Mathieu Rutten is geboren in Geistingen, een van de zeven kerkdorpen van de gemeente Kinrooi. Tijdens de oorlog woonde hij daar. Rutten heeft een langdurige bestuurlijke en politieke loopbaan als cvp-politicus doorlopen. Hij was o.a. schepen en burgemeester van Tongeren en voorts lid van de Senaat van België. Hij heeft veel en uitvoerig gepubliceerd, o.a. over de Tweede Wereldoorlog in Belgisch Limburg.

41 Schrijven d.d. 16-3 1999 van de Bestendige Krijgsraad aan W.A.G. Poell.

42 Schrijven d.d. 20-3 1997 van 'zegsman' aan W.A.G. Poell.

43 Schrijven d.d. 5-2 1999 van W.A.G. Poell aan de Bestendige Krijgsraad te Brussel en schrijven d.d. 16-3 1999 van de Bestendige Krijgsraad aan W.A.G. Poell.

44 Het betreft een artikel uit het *Belang van Limburg* van dinsdag 14 september 1948 met als titel 'Het duistere einde van de Hollander Sijbers te Kinrooi-Broekhoek'. Het andere artikel is gepubliceerd in de *Tegelsche Courant* van 21 mei 1949. Het is hetzelfde artikel als hierboven vermeld, aangevuld met een commentaar onder de titel 'Wantrouwen of roofmoord?' Beide artikelen werden door Willem Kurstjens aangetroffen in het archief van de redacteur van de *Tegelsche Courant* Frans Oehlen, met wie mijn vader bevriend was.

45 Zie Mathieu Rutten, *Markante feiten in Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Tongeren, 1995), p. 4.

46 Biografische gegevens ontleend aan het artikel van Wim Doesborgh in *Het Dagblad voor Noord-Limburg* van 5 november 1983, getiteld: *Het schuikelderleven van Anna Werps – Vergeten oorlogsdagboek uit Tegelen; verbeterd en aangevuld door Erik Werps in 2011.*

47 In de brochure staat voor Tegelen steeds T. Hetzelfde geldt voor de voornamen in deze tekst: ook deze worden alleen met de initialen aangeduid.

48 Deze passage ontbreekt in de brochure. Dr. R. moet dokter Rahier zijn, die enkele huizen bij de familie Werps vandaan woonde.

49 Mientje Thissen werkte in de keuken van het Missiehuis. Ze liep naar buiten om het granaatvuur te zien en werd toen dodelijk getroffen.

50 In de brochure staat hierbij: 'ons dagverblijf'. Kennelijk was het te riskant om overdag thuis te blijven.

51 'Dient iedere morgen een pater franciscaan': is misdienaar bij een mis die wordt gecelebreerd door een pater franciscaan.

52 Een tientje zijn tien Weesgegroetjes en één Onzevader.

53 Het bidden van de Portiuncula-aflaat, in het dialect pesjtoenkele' genoemd, was een volks gebruik in de Rooms-katholieke kerk, waarbij men de kerk in- en uitging.

54 Een acte van berouw is een gebed dat wordt gebeden na afloop van de biecht. Absolutie is kwijtschelding van de zonden die men heeft begaan.

55 Een van de vele geruchten in die tijd.

56 Joh. is Johan.

57 Het gaat om het gezin Giesen uit Nabben, dat aan het middagmaal zat toen er een granaat insloeg. Vier van de vijf kinderen vonden de dood.

58 Het betreft hier leden van de familie Denessen aan de Bongaerdstraat.

59 Gedispenseerd betekent ontheven van de eisen waaraan ze normaal moeten voldoen.

60 Nuchter zijn betekent dat men voor de H. Communie niet gegeten of gedronken mag hebben. De omstandigheden zijn zo bar dat hiervoor ontheffing wordt verleend.

61 Deze passage ontbreekt in de brochure.

62 Deze dag ontbreekt in de brochure.

63 Deze familie woonde destijds op de hoek Venloseweg-Muntstraat, niet ver bij de familie Werps vandaan.

64 De firma Beckx-DelaFaie op de Spoorstraat vervaardigde o.a. harmoniums.

65 De toenmalige uitgever van de brochure vermeldt tussen haakjes: (ondergedoken bij de weerstand! Noot van de uitgever.) Hiermee is bedoeld Anna's vijfde broer Frits, die bij het verzet was ondergedoken. (Uit mail Erik Werps aan samensteller.)

66 De vijf andere broers, van wie er twee in Den Bosch en twee in Heerlen woonden. Heerlen en Den Bosch zijn in september, resp. oktober 1944 bevrijd. (Uit mail Erik Werps aan samensteller.)

67 In de periode van 21 december 1944 tot 1 januari 1945 overlijden er negen kinderen in de leeftijd van drie weken tot drie jaar. Dat is veel meer dan gemiddeld in een maand. De doodsoorzaak is niet bekend. Er kan sprake zijn geweest van een difterie-epidemie, zoals hierboven wordt gesuggereerd. (Bron: Overlijdensakten 1931-1950, arch. nr 236 Burgerlijke Stand Tegelen 1799-2000 (GAV)).

68 'Heden is Christus geboren, heden is de Redder verschenen.'

69 Tussen haakjes omdat hier geen officiële kerkruimte wordt bedoeld, maar een provisorisch ingerichte ruimte in de kelder.

70 Deze circulaire was niet afkomstig van het episcopaat, maar van het Tegelse burgercomité – ook genoemd seniorenconvent – dat

zichzelf zag als representatieve vertegenwoordiging van de Tegelse bevolking in oorlogstijd en samen met pastoor Keuller op Tweede Kerstdag tijdens de H. Mis in de kapel het ziekenhuis deze gelofte aflegde.

71 Een noveen is een gebed van negen opeenvolgende dagen, dat met een bepaalde intentie wordt gebeden, b.v. voor de vrede.

72 Het zgn. Veldstraatdrama. De beschrijving in een notendop die Anna Werps hiervan geeft is correct. Na dit drama vonden er inderdaad geen soortgelijke vluchtproeven meer plaats.

73 Over de *Razzia van Rotterdam* zoals deze razzia wordt genoemd, is veel geschreven, o.a. op het internet: 'De voorbereidingen voor de grote razzia werden in alle stilte getroffen. Duitse troepen met een sterkte van ongeveer 8.000 man ontvingen de speciale opdracht op een bepaald moment genadeloos toe te slaan. De verrassing moest volkomen en het succes van de actie evenredig zijn. Op de avond van 9 november wees niets in het openbare leven van Rotterdam op de op handen zijnde tragedie. Een sombere dag werd op dezelfde wijze als anders door de uitgeputte en moedeloze bewoners afgesloten. Men bleef nog een ogenblik bij het flinkerende oliepitje zitten praten over het laatste oorlogsnieuws. Daarna zocht men zijn bed op om te trachten alle ellende voor een paar te vergeten. Uit gegevens van het NIOD blijkt, dat het Duitse plan volledig is geslaagd. In de nacht van 9 op 10 november werd een cordon rond de stad gelegd, terwijl duizenden in veldgrijs gestoken mensengagers door de straten van Rotterdam trokken, om alle belangrijke bruggen en pleinen te bezetten en het telefoonverkeer af te sluiten. In een bevel aan alle mannen van 17 tot en met 40 jaar, zich aan te melden voor de arbeidsinzet, stond te lezen: 'Op hen, die pogen te ontvluchten of weerstand bieden zal worden geschoten'. Niemand maakte zich enige illusie omtrent de bedoelingen van de Duitsers. Zij zouden schieten! Het slagen van deze Duitse razzia kwam tot stand als gevolg van een paar oorzaken. Twee belangrijke oorzaken waren: 1. De geringe geestelijke weerstand door ondervoeding. 2. De volslagen verrassing van deze grote actie. In de kille regen werden de gevangenen verzameld. Een belangrijke verzamelplaats

was de Kuip. De razzia werd systematisch uitgevoerd waardoor ontsnappen nauwelijks mogelijk was. Van de opgepakte Rotterdamse en Schiedamse mannen vertrokken er circa 20.000 te voet richting Utrecht, 20.000 werden per Rijnaak afgevoerd en 10.000 per trein. Van hen werden circa 10.000 man tewerkgesteld in het oosten van Nederland, de rest ging, via Kamp Amersfoort, naar *arbeitslager* in Duitsland, waar hen een beestachtige behandeling te wachten stond' (bron: www.tweede-wereldoorlog.org/razziavanrotterdam).

74

Toepad is een straat in Rotterdam. In 1940 wordt er begonnen met de bouw van de Van Ghentkazerne, die door de Duitsers tijdens de oorlogsjaren zal worden afgebouwd en gebruikt. (bron: www.toepad.nl).

75

Omdat de paters van de svd zich loyaal hadden betuigd aan de Nederlandse bisschoppen die openlijk de Jodenvervolgving hadden veroordeeld, werd in september 1941 het Missiehuis te Steyl door het Duitse leger *inbeslag* namt.

76

Origineel: arts-commandant.

77

Origineel: De boeren gingen wij weer aan.

78

De klerluis is een parasitair insect, dat zich voedt met menselijk bloed dat met de zuignuit wordt opgezogen uit de lichaamshuid. De luis is ongeveer 4 millimeter lang en bruin/witachtig gekleurd. De luis lijkt sterk op de hoofdluis, maar deze laatste soort wordt groter (bron: wikipedia).

79

De Organisation TODT was een Duitse bouwmaatschappij tijdens het nazi-bewind in Duitsland, genoemd naar de oprichter Fritz Todt. Ze werd in 1938 opgericht en gaf tijdens de oorlog leiding aan o.a. de bouw van de Atlantikwall. Op vrijwillige basis en in het kader van de Arbeitseinsatz werden arbeiders aan het werk gezet voor de bouw van bunkers, kustversterkingen en wegen.

80

Kennelijk zijn hier bedoeld Henriette Moses-Baum en haar kinderen Lore en Kurt, wellicht nog samen met andere leden van de familie Moses. [wk]

81

142

Met deze passage bedoelt Karl wellicht dat zijn vader als bewonderaar van het militaire ambacht ('militarist') niet kon begrijpen hoe de Duitsers zich zo konden verlagen dat ze hun voertuigen camouflerden met de nationale emblemen van hun tegenstanders en deze ook nog eens probeerden wijs te maken dat ze als vrienden kwamen. [wk]

82

Deze passage is noch in de Engelse noch in de Nederlandse versie erg helder. De vertaling is een benadering van het origineel. [wk]

83

In Bauchen (D) had de familie Baum tot eind 1938 een slagerij. [Jo en wk]

84

Albert was een broer van Karl. Hij emigreerde voor de oorlog vanuit Duitsland naar Quito (Ecuador) en komt daarom niet voor in de stamboom van de familie Baum op de genealogie-website van het archief Sittard-Geleen. [Jo en wk]

85

Fern? Het is onduidelijk wie hiermee is bedoeld en op welke manier zij familie van Karl was. [wk]

86

Deze passage is beide versies niet zeer helder. Verdere research is noodzakelijk. [wk]

87

Kennelijk heeft Jennie toen al de wijk genomen en een goed heenkomen gezocht. [wk]

88

Lees hier: gedwongen vertrek, zoals blijkt uit het vervolg. [wk]

89

Dit Duitse decreet werd aanleiding voor de zgn. April-Meistakingen van 1943. [wk]

90

Kennelijk geschiedde de deportatie in chronologische volgorde, waarbij de 'oude lichte' Joden het laatst aan d beurt kwam. [wk]

91

Het ging hier inderdaad om een 'vergissingsbombardement', waarbij ongeveer honderd doen vielen: zie www.demijnen.nl en andere sites. [wk]

92

'Het huis met de aarden vloer' is kennelijk niet de winkel, waarvan na de oorlog de voorgevel nog intact blijkt, zie het einde van de brief: 'Op de dag van onze bevrijding had iemand een aanplakbiljet aan onze winkelruit gehangen waarop geschreven stond: *Hier was de slagerij van Baum*. [wk]

93

Ook Joseph Opfergelt overkwam dit. [Jo]

94

Onduidelijk waar DER de afkorting van is: Deutsches Reich?

95

Onder meer een Duits kaartspel dat *Mauschelen* heette. [Jo]

96

In de Nederlandse vertaling is *Russia* vertaald als *razzia's*, wat gezien het vervolg logisch mag lijken. Angst voor deportatie door de Duitsers naar Rusland zou echter ook zeer aannemelijk kunnen zijn. Om die reden heb ik *Rusland* hier laten staan. [wk]

97

'De Duitse militairen van de spoorwegen zochten verblijfplaatsen voor inkwartiering, wat ons beangstigde, Mijn vader heeft ze er vanaf kunnen brengen (wij zouden teveel kinderen hebben). De mannen moesten vanaf hun zestiende gaan werken bij de aanleg van verschansingen. Ik hield me met de Joden op zolder verborgen. Deze schuilplaats heeft zijn waarde twee keer bewezen, voor Karl Baum en Julius Wolff en voor mij. Tante Jennie was hier te oud voor.' [Jo]

98

'Een illegaal blaadje dat onregelmatig werd verspreid en waarin de vorderingen aan het front werden beschreven.' [Jo]

99

Kennelijk verplaatst Karl zich hier zich even in het standpunt van de Duitsers, die vinden dat ze er goed aan doen om alles weg te halen, omdat het anders toch maar gebombardeerd zou worden. [wk]

100

Het gaat om het terrein achter transportbedrijf Ewals aan de Spoorstraat, waar nu een deel van de wijk Nieuw Steyl ligt. [wk]

143

101

'Kapper, elektriciteit, illegaliteit, angst, leed, honger. Bovendien vragen we ons af waar toch die bommen vandaan komen, want waar wij wonen, kun je niet echt van een front spreken. Ook is er de dreiging van razzia's en wordt er gesproken van evacuatie en inbeslagname van huizen. Dat alles zorgt ervoor dat we onder grote spanning staan.' [wk]

102

Grüne Polizei. [wk]

